

Еронім Анонім

Лемківська доля.

5597 Слонім Лео́нін
74.

ЛЕМКІВСЬКА

УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА

Виходить щомісяця в обемі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

1—6 вичерпане.	42. Франц Коковський: За землю.
7. О. Гурянський: Син землі т. 1.	43. Галицько-Волинський Літопис 1.
8. О. Гурянський: Син землі т. 2.	44. Галицько-Волинський Літопис 2.
9. Гор.: Під прапори Хмельницького	45. В. Бірчак: Проти закону
10.—11. вичерпане.	46. М. Михайлик: За стріл. славу
12. П. Свій: Степові оповідання.	47. О. Ржепещька: Вічне полум'я
13.—15. вичерпане.	48. В. Г.-Донський: Ілько Липей
16. М. Голубець: Рік грози і надій	49. П. Франко: Від Стрипи до Дамаску.
17. вичерпане.	50. І. Садовий: Танок смерти.
18. І. Керницький: Св.-іванські вогні	51. В. Євтимович: Військо йде
19. вичерпане.	52. З. Кудей: Гуцульська республіка
20. О. Ю. Федькович: Вибір творів	53. З. Кудей: Гуцул. республіка т. 2.
21. вичерпане.	54. В. Щурат: Історичні пісні
22. Ж. Верн: Замок у Карпатах.	55. А. Чайковський: перед зривом
23. Ф. К.: Людська вдячність.	56. Роман Леонтович: На прю!
24. вичерпане.	57. Р. Д. Савчак: На розпутьті
25. І. Садовий: Безіменні плугаторі 1.	58. Л. Мосендз: Людина покійна
26. І. Садовий: Безіменні плугаторі 2.	59. Н. Іванина: Залізні роки
27. Гр. Косинка: Темна ніч.	60. С. Ордівський: Багрянний хрест
28. Й. Підляшеський: Пригоди Шума	61. В. Андрієвський: Три громади 1.
29. Усмішки впор. Є. Ю. Пеленський	62. В. Андрієвський: Три громади 2.
30. Гр. Смольський: Олекса Довбуш	63. Кор.-Ст.: Милосерний Самарянин
31. О. Білозерський: Напередодні 1.	64а. Е. Я.: Вождь 100.000-ної Армії
32. О. Білозерський: Напередодні 2.	65. В. Островський: Князь Сила-Тур
33. В. Ткачук: Сині чічки.	66. С. Ордівський: Срібний череп
34. В. М. Михеїв: Мара.	67. Борис Швед: Поліщуки т. 1.
35. К. Гриневичева: Шестикрилець	68. Борис Швед: Поліщуки т. 2.
36. І. Филипчук: Дмитро Летко	69. Марія Остромира: У вирій.
37. В. Калина: Курінь смерті У.С.С.	70. І. Керницький: Мій світ
38. О. Кобилянська: За ситуаціями	71. Ч. Меано: Серця на грані
39. Роман Леонтович: Звенислава	72. М. Романишин: Занедбана земля
40. Богдан Нижанківський: Вулиця	73. Оповідання прадіда
41. В. Бояринич: Кривавий шлях	74. Єронім Анонім: Лемківська доля

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР й Угорщині: місячно 0.95 зл., квартално 2.60 зл., піврічно 5 зл., річно 9.60 зл., в усіх інших краях піврічно 7 зл., річно згорі 13 зл.

А Д Р Е С А :

УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, вул. Руська 18.

Чековеkonto П.К.О. НАШ ПРАПОР ч. 500.277

з допискою „У. Б.”.

Книжки ч. 10, 13, 14, 21, 63 і 70. відзначені літературними нагородами.

26
10
„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“
„UKRAJINŠKA BIBLIOTEKA„

10.434
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ЄРОНІМ АНОНІМ

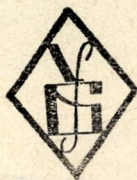
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ЛЕМКІВСЬКА ДОЛЯ

повість з лемківського життя

переробив ЮЛІАН ТАРНОВИЧ

з передмовою П. КРАВЧУКА

~~55471~~ / 44

№ 74
Ч.

Л В О В
Л Ъ В І В

ROK 1939
PIK

Wydawca: Iwan Tyktor

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

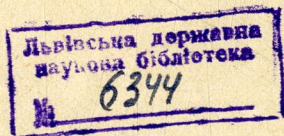

W5(2-44)5-644

Лютий 1939

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printed in Poland

Обгортка рисунку Е. Козака

Druk. St. Inst. w ar. Iw. Tyktora, Lwów, Blacharska 9.
Друк. Ст. Ін. в ар. І. Тиктора, Львів, Бляхарська 9., тел. 234-76.

ЄРОНІМ АНОНІМ - ВОЛОДИМИР ХИЛЯК

ВОЛОДИМИР ХИЛЯК (Єронім Анонім)

Одно з (дуже цікавих явищ сьогочасної української літератури, це розвиток своєрідного письменницького регіоналізму. Дуже легко можна ствердити наявність такої регіональної диференціації письменників, що тематикою своїх творів чи подекуди й мовною закраскою творять начеб - то окремі місцеві групи. Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Холмщина, Полісся, Волинь — мають своїх письменників, що в загальноукраїнську письменницьку скарбницю вносять своєрідні прикмети провінції.

Лемківщина має в українській літературі також своїх представників. Оця дійсно „занедбана земля”, висунена з усіх наших земель найбільш на захід, терен москвофільських експериментів, видала тієї міри поета як Богдан Ігор Антонич, що найбільше в своїй творчості відбив красу своєї вужчої батьківщини. Майже виключно співцем Лемківщини є молодий талановитий письменник Михайло Романишин, автор збірки оповідань „У гранатових горах” і повісти „Занедбана земля”. Лемківську дійсність змальовують у своїх творах Ф. Коковський, М. Приймак, Ю. Тарнович. А вже може найбільш лемківський є Гр. Гануляк, що в своїх лемківських оповіданнях дуже строго придержується місцевої говірки. І щораз більше Лемківщина притягає увагу письменників, займаючи належне їй місце в українській літературі.

Та колись і в літературі була вона „занедбаною землею”. І при кінці минулого століття єдиним її представником був письменник т. зв. „староруського” напрямку Володимир Хиляк, відомий під псевдонімом Єронім Анонім.

Властиво годі його зачислити до нашої літератури чи „ревіндукувати” його для неї. Мертве „книжне” язичіє його творів, щось напівдорозі між народньою і церковно-шкільною мовою України XVII ст., ставить його твори, як і твори другого письменника того ж напрямку, Василя Залозецького, на півдорозі між російською й українською літературою. Для відомого російського ученого А. Пипіна мова творів Єроніма Аноніма, це — „особый русскій языкъ”.*)

А всеж твори Хиляка — ближчі до українського письменства. І тематикою з нашого галицького життя і подекуди мовою селянських героїв цих творів, що говорять саме лемківським говором. І тільки через оте своє „язичіє” не могли твори Хиляка найти більшого поширення, ні втриматися довше серед читацької публіки, дарма, що багато з них, зокрема з селянського життя, написані з любов’ю і знанням побуту.

Як письменник належить Володимир Хиляк до семидесятників минулого століття, виступивши на літературне поле 1872 р. у львівському журналі „Слово” повістю „Польський патріот”, під псевдонімом В. Нелак. Простенька історія про бродягу, що удає польського повстанця й обманює своїх і чужих; та легкий стиль і гумористична закраска причинились до повного успіху його дебюту. Уже

*) „Вѣстникъ Европы”, 1888, ноябрь.

тут, у цій першій письменницькій спробі Хиляка виступає одна з улюблених його тем: польсько-українські відносини на Лемківщині, тема, що її він потім порушував у різних інших повістях, як „Руська доля“, чи „Шибеничний верх“, та в яких особливо яскраво відбилась неприродна схематизація постатей. Повно тут речей, опертих на документарних свідоцтвах і народніх переказах, але основна вартість цих творів у вірному й мистецькому зображенні народнього побуту. Легкий сентименталізм, що виступає в багатьох оповіданнях і повістях, наводить паралелю з творами Квітки-Основ'яненка, гумор та й іронія нагадують Гоголя, — та це ні трохи не применшує таланту Хиляка.

У своїх творах, крім селянського життя, змальовує Хиляк також життя сільського духовенства, дяківства і сільської інтелігенції. Одначе стати „битописателем“ на зразок Нечуя - Левицького — Хиляк не спромігся, хоча й написав багато. Не в одному своєму творі відбив він „кусок людського життя“ (так і зветься одно його оповідання), але ширше поза те він не вийшов.

Твори його видано ще за його життя повним виданням у 4-ох томах (1881 — 1887) і само вичислення їхніх наголовків зайняло б добру сторінку, — але сьогодні тільки частина з них могла б промовити й до сьогочасних читачів.

Колись галицькі москвофільські критики високо цінували Хилякові твори. Вони підкреслювали тонку спостережливість письменника, його вміння правдиво й по мистецьки зображувати особи й події, а також його тонкий і непідроблений гумор.

Але вже Пипін поруч тих світел, що ними так захоплювалися галицькі критики, находив і тіні Хилякових творів, а саме — старомодну манеру пи-

сання зі сентиментальним відтинком і нахилом до мельодрами, з моралізаторською тенденцією, зі штучною ідеалізацією одних героїв і неприродним змальовуванням других у вийняткових чорних красках, тощо. Що й казати про сьогочасного читача з теперішніми мистецькими вимогами й замишуваннями; не захоплять його Хилякові твори. Багато тут рефлексій, зворотів до читача, описових дигресій та й іншої старосвітщини, а часто не тільки способом писання вони від нас далекі...

Проте є деяка кількість оповідань і повістей В. Хиляка, що матимуть свою вартість і для сьогочасного покоління. Це його оповідання з лемківського народнього життя. Хиляк, сам уродженець Лемківщини і довголітній священик у лемківських селах, знав добре побут лемківського селянина та вмів відчувати його важку долю. Змальовуючи багату красою та економічно бідну природу Бескидів, Хиляк розгортає на тлі тієї природи картину радощів і горя лемківського селянства, ставлячися зі співчуттям до його боротьби за існування і злегка в дечому поетизуючи вдачу лемків.

Просто й нескладно змальовує Хиляк Лемківщину, але образ її в нього вийшов гарний і вірний. Тим більше варто присвоїти його лемківські оповідання нашій літературі, очевидно, у відповідному стилістичному оформленні. Сьогодні варто пригадати голос одного з давніх співців Лемківщини, що хоч і задурманений москвофільством, любив її віддано і щиро.

* * *

Володимир Хиляк родився 15. липня 1843-го року у селі Верхомлі Великій, повіту Новий Санч, де його батько був приходським священиком. Народню школу й гімназію кінчав у Новому Санчі, іспит зрілості зложив у Пряшеві. Опісля був студентом богословії у Львові, після чого був висвячений на священика 1886-го року. Був священиком у Долинах (п. Горлиці), в Ізбах (п. Грибів), в Бортнім (п. Горлиці) і в Літині (п. Дрогобич). Приглядаючись життю лемків, написав цілу низку творів з їхнього життя, а також дві цікаві етнографічні праці: „Весільні звичаї у лемків” (Лит. Сборник, 1871) і „Гумор у лемків” (Родимий Листок, 1880).

Від 1889-го року почав занепадати на здоровлі і мусів лікуватися у Висові. Помер 13. червня 1893-го року у Літинії, там похований.

Наша повість „Лемківська доля” має в оригіналі заголовок „Руська доля”.

П. Кравчук

I.

Запитайте нашого Лемка про дорогу до села Лісного, він дасть вам відповідь з дивною, предивною заміткою.

— О! паноньку, до Лісного ка́ждий тра́фит, хто лем здоро́ви очи ма́ — випрошується лемко.
— Як лем перейде́те тот го́рбок (га́рний вам горбок, це висока гора!), то на гранично́му кі́пці надиба́єте стовп, а на то́му стов́пі привяза́ний ку́сок си́ра!...

— Сира?... Навіщо?

— Та си́ра, паноньку, ...бо в Лісно́му та́ка вже постанова́. Кождо́го дня, завіша́є ви́йт при доро́гах на стов́пі, а́бо на дере́ві — як попа́ло — ку́сок си́ра, а лю́ди, кой йду́ть на робо́ту в по́ле, отира́ють сво́ю вівся́ну адзі́мку (сухар з неквашеного тіста) об цей сир, щоб її омасти́ти, іна́кше вони й на Великде́нь пості́ли би.

Про цю на́смішку зі своїх сусі́дів, оповіда́є Лемко з уро́дженою йому повільні́стю й щиро́сердечною усмі́шкою, наче його опові́дання за́гально відоме, буденне́, а не справжній образ нужди, чи радше — глузува́ння з нужди.

Село Лі́сне ле́жить на само́му кордо́ні Угорщини, на галицько́му скло́ні Лемківського Бески́ду. Тут, на ко́жному кро́ці безлі́ч доказі́в усесиль-

ної нужди: вона пробивається із винужденілих постатей селян, із глибоко западених очей селянок, із дряхлої мужицької чуги (вовняної верхньої нагортки), із лихої жіночої сорочки, з босих хлоп'ячих ніг, непричесаних діточих голівок, — врешті навіть з ошарпаної шабасової юбки місцевого жида шинкаря. Нужда визирає крізь, напів склом і дощиною, залатані вікна; вона колишеться на солом'яних кичках, лихо пошитої криші, заскрипить розверненим вороттям, глумиться ребрами худих кіз і корів, врешті вона заплаче хрипливим голо-сом голодного дівка, або заскомлить голосом ненакормленої собаки...

Це 1839 рік та в цьому році починається на-ша повість.

*

*

*

З похиленої церковці, ще меншої, як сільські хижечки, зате багато старшої своїм віком, вийшов похоронний похід у супроводі глухого голосіння розбитого церковного дзвона. Попереду йшов хлопчина з деревляним, чорним хрестом, за ним дяк, виспівуючи сумне „Святий Боже“, разом зі священиком, який йшов у простому дреліховому фелоні. Краска цього фелона переходила різні зміни. Зразу фелон був жовтий, відтак намочили його в якійсь рідині, вкінці знову його перекра-сили так, що він укритися темно - фіолетовим цві-том. Замість срібних ґальонів, обшили його про-стим білим полотном. — Безпосередньо за свяще-ником ступали чотири селяни, двигаючи на своїх раменах домовину, збиту з неогладжених дощок,

услід за якою вела жінка за руку 9 — 10 - літнього хлопчину.

Заки похід дійшов на цвинтар, прилучилися ще до нього деякі люди. Одна жінка, що працювала в полі, кинула роботу, закрутилася чимскорше в діраву верету та прилучилася до процесії. Й дівтора, що не знає ще жаху смерти, поскакала за домовиною.

Перед викопаним гробом, що мав прийняти тлінні останки, відвернувся священник до людей і виголосив проповідь, вибираючи, як основу до науки, один стих з євангелії св. Іоана, а саме: „Равві, хто согрішив, цей чи родичі його”?

„Є люди, — говорив старенький священник, — які в нерозумі своїм, посуджують своїх ближніх в деяких непростимих гріхах, якщо бачать, що Господь посилає на них свої допущення. Вони бояться Бога, як строгого судді, котрий не пропускає безкарно ніякого гріха, однак забувають, що Господь, як найкращий батько, й дитинку карає, яку надівсе любить. Невидющі! Хотіли би своїм розумом мірити наміри Провидіння Божого!... Я не згадував би про це, якщо я не знав би, що дехто з поміж вас не запитає сьогодні з учениками Христовими: „Равві, хто согрішив? Цей, чи родичі його?” Цим даю відповідь Христовими словами: „Ні цей не согрішив, ні його родичі, лише на ньому являються Божі діла”. — Я хрестив покійного, навчав його перших початків святої віри; — я стежив за ним батьківським оком, я його вінчав, потішав у недугі й приготував його на вічну дорогу, тому ніхто не може дати кращих доказів, що душа, котра перебувала в цьому мертвому тілі, була чесна, правдивохристиянська душа. Якщо Бог не щадив своїх допущень у житті його — о! це безпе-

речно лише тому, щоб дати йому в терпіннях заслужити собі на вічну нагороду, як це наш Спаситель указує: „Перетерпівий до кінця, спасен буде” й на те, щоб на ньому виявилось Божеське діло спасення людської душі!” — Його терпіння скінчилися сьогодні, — кінчив священик, — на ньому сповнилося милосердя Боже, він одержав сьогодні нагороду з рук Батька свого. Якщо ти, вдовице, була йому вірною женою, то потішися в своєму жалі тим, що твій найдорожчий сьогодні любується радістю, про яку наш розум найменшого поняття не має. Правда, що твої терпіння великі; розлука з чоловіком є тяжким хрестом для тебе, бідна вдова, спогади про нього й туга за ним буде тобі кожної хвилини пригадувати твоє горе; але не забувай, що тобі остався син! Божа воля хотіла, що він з лица подібний до покійного свого батька, але ти повинна подбати, щоб він і з душі та серця, побожністю й любов’ю нагадував покійного, а тоді будеш мати з нього потіху й поміч на старі роки, ти відродишся в сині твоїм!

— А ти, сирото, може сьогодні не розумієш ще, кого ти втратив!... Це пізнаєш щойно тоді, коли прийдеться тобі боротися за хліб щоденній. Тоді ти зрозумієш, що ти втратив найчутливіше серце, досвідчений розум, приклад трудолюбивості, правдивої віри й тверезості. Коли бажаєш ушанувати пам’ять свого батька, йди його слідами. Може дасть Бог, що твоя доля буде солодша, тоді тим більше повинен ти бути втіхою своєї матері. Хлопчино! Якщо ти розумів би, як йому тяженько було прощатися з своєю матір’ю, ти склав би при його тлінних останках приречення, що не пустиш своєї матері на поневірку, та своєю пошаною надоло-

жиш їй цею любовю, яку вона сьогодні гірко оплакує!

Сирота взяв собі ці слова до серця, заплакав голосно, кинувся на домовину, притулив свої уста до безчуттєвого дерева та сильно хлипаючи, повторяв: „Буду!... няню, чуєте?... Буду маму любити й шанувати!”

Священик не міг більше говорити, лише скоро скінчив похоронній обряд. Люди теж розійшлися, шепочучи молитву за покійного — лиш удова осталася зі своїм сином, приглядаючись, як грабар сипав грудку за грудкою на домовину, поки могила не вкрила все, що було для них найдорожче на цьому світі.

* * *

Хто був покійний?

Він звався Панько Солодканич. Це прізвище було чистим глуздом, бо доля Панька зовсім не була солодка. Вже у дитинстві залишився він без родичів; ґрунт і хату присів з наказу діди́ча несовісний опікун, а сирота жив зі скупого милосердя добрих людей. Семилітнього хлопчину прийняв священик до гусей; відтак ступнево авансував він на пастуха ягнят, овець, корів, а маючи двадцять років життя, доступився він найвищої ранги — він став фірманом „на попівстві”.

Під надзором благочесного священика виріс він гарний тілом, чесний душею. В цьому саме часі пробудилося серце чесного молодця на вид Катерини, сироти, так, як і він, але роботящої й чесно́ї дівчини. Споріднені серця зрозуміли себе скоро взаїмно та жили з доброю надією на майбутнє. Але відвічна пісня, обманлива надія — й тут не

повело. Панька покликали до війська, або краще всесильна воля володарів, передала його туди, як людину, яка не має ні свого місця побуту, ні майна. Дванадцять літ двигав він тяжкий кріс, і не нарікав, — дванадцять літ ждала терпеливо вірна Катерина, й не знеохочувалася. Щойно тоді вони побралися, хоч старші роками, зате серцями молоді, наче діти. Вони не мали ніякого майна, лише здорові руки й сильну віру в Бога. Внаслідок трьохлітньої праці приспорили собі стільки, що купили собі дешево „помірок” у Лісному, саме кусок пустки, по котрій, як земля землею, ніякий плуг ще не переїхав, і там побудували собі хатчину, правда, що тісну, але свою власну.

Бачили люди Панька, як він продовж дня рубав сяги в лісах, щоб гріш заробити, а при світлі місяця очищував з корчів і каміння свою пустку, щоб мати свій хліб і майно для сина, Івася, котрим його Бог потішив. Знали люди дальше, що він завжди співав собі, коли найбільше кроплини поту вкривали його чоло, що він зацитькував нужду смішками, коли другі запивали її горілкою..

Та почали люди зазидувати Панькові, але їх зависть не довго тривала. Одного гарячого дня затяглися чорні хмари. Катерина спішилася, щоб доспати перед дощем загін картоплі та чим скорше приголубити свого Івася, що спав у хаті. Вже скінчила вона роботу й подалася до хати, коли нагло роздався грім і лискавиця прорізала темне небо... Катерина аж присіла зі страху. Та коли вона відчинила свої очі... Боже мій! Чи це дійсно сталося?! Їх хату запалив грім! Сама вона не вміла пізніше розказати, як добігла до горючої хати, як влетіла вона крізь полум'я до середини й вирвала з колиски дитину. Люди, що надбігли, найшли її

перед дверима без чуття, окопчену від диму й осмолену від огню. Лише дитина кричала в її обіймах, мабуть із болю — материнські руки пригорнули її засильно до своїх грудей.

Заплакав бідний Панько, коли вернувся вечором додому й застав лише недогарки зі своєї хати. Ба!... З хатою згоріло всеньке одіння — а деякі срібні десятки, що він їх відкладав на закупно корови — й вони пропали в огні. Заплакав бідний Панько, але не подався.

— Начнемо знову від початку! — потішав він свою жінку. — Хати, дасть Бог здоровля, добиримось, старе одіння будемо „дотля” (так довго) латати, „докля” (доки) не буде в нас нового, а корови, як не доховаємося, то обійдемося. Дякуймо Богові за все, а найбільше за те, що наш Івась цілий і здоровий. — Та одне перед другим цілували осмалені кучерики хлопчика.

Бог допоміг, що Панько знову спромігся на хату. Священик дав йому одну корову на підховок і від неї Панько присадив собі телятко. Але чи тому, що люди завидували Панькові, чи може така була Божа воля, прийшла зараза на тварину — пропала Панькові й корова й телятко. Одної ночі, коли Панько в лісах при роботі ночував, добралися волоські цигани до його хати, повязали Катерину, й добре, що хоч їй життя дарували, але все одіння загорнули, навіть сорочину з дитини здерли, випрятали хату до чиста й не пропустили навіть курки, що сиділа на курятках... Щоб на цьому всенька біда кінчалася, не передякувала би Катерина Богові! Де там!.. Точно в цьому часі, коли вона на порозі бідькалася за своєю працею, побачила, що чотирьох лісових робітників несуть ноші, а на цих ношах — серце їй сказало — її Панька!...

— „Нещастя, кумо, припадок!.. Підтята ялиця захопила одним конарем Панька, й придавила його до землі. Щастя, що не ціле дерево, — потішали її простодушно Лемки, — тоді було би йому дух видерло й амінь! А якби вже інакше Бог рішив, то й так не пропадати би вам за ним. Ви, кумо, не такі обстарні еше, то віддалися би!...”

Як уміли, так утішали селяни Катерину... Як не доглядала Катерина недужого мужа, як не смарувала його різними мастями, й напувала й купала в різних зіллях — не допомогло! Панько залишив її вдовою, а Івася сиротою. Та лише добряга старенька тітка з другого села, подарувала Катерині дівочі ще свої строї, інакше не сміла би Катерина на похороні свого мужа між людьми показатися.

* * *

Цього самого року, в часі живив відвідував отець декан підчинені собі парохії. Зчерги заглянув він і до дочерної церкви в Лісному, та при цій нагоді, відвідав місцеву школу — якщо назвати так низьку, тісну й темну хатину, в якій жив дяк та при ньому кілька дітей докоола довгого стола.

Ці діти мали принести в свої хати просвіту й знання своїм братам. Люди не посиляли тоді своїх дітей до школи з жадоби за душевним кормом, лише з тяжкої нужди; родичі були вдоволені, що їх діти пересиділи Божий день під яким-таким наглядом, коли вони самі тяжко працювали на своїм полі, або на панщині. Дяк теж не мав відповіднього знання, але все те, що сам він знав, це все вщипляв зі самовідреченням і залізною постановою в душі молодого покоління. За свою тяжку працю находив він нагороду лиш у своїй совісті, а деколи

докори й гноблення від діди́ча-пана, який доказував, що годований вовк і вчений хлоп одною дорогою ходять.

Ціла наука в цій сільській „академії” була поділена на чотири роки. В першому вчилися діти азбуки, пізніше складати букви, в другому читати згрубша, писати й катехизм напам'ять, скубаючи в часі навчання вовну, або вибираючи на столі збіжжя; в третьому році псалтир і біблію, а в останньому Апостола й церковного співу. — Початок і кінець всенького знання... Одначе з цеї школи діти виносили не копицю відомостей, але любов до свого народу, привязання до обряду й рідньої твердої католицької віри!... Якщо сьогодні наша земля гордиться ревними громадянами зпоміж селян, то безперечно дев'ятьдесять дев'ять на сто з них — вийшли „зпід сокири” дяка вчителя. Дяк отесав колоду, а далі самоосвіта й старання священиків вигладили її, ублагороднили внутрі та зробили з неї справжнього громадянина. А сучасна школа, як далеко їй... рівнятися з дяковчителями, що навчали побожності й любови до церкви й народу.

Отець декан був дуже вдоволений з іспитів; найбільшу увагу звернув на себе один білявий, крутоволосий хлопчина з живими голубими оченятами, вдягнений чистіше, як другі його товариші, та надівсе цікавий і бистроумий.

— Скажи мені, де є Господь, а я дам тобі за це два грейцарі, — запитав його декан.

Хлопчина призадумався хвилину.

— Коби мені да́хто (дехто) сказав, де Бога нема, — відповів він, — я дав би йому за те чотири грейцарі; але кой (коли) їх не маю! — додав він з жалем.

Отець декан і місцевий душпастир засміялися голосно й одобрили його відповідь похвалою, хоч дяк хотів покарати хлопчину за його сміливість.

— Здібний хлопчина! — завважив отець декан. — Шкода його таланту. Його вислати б до шкіл, він тут лише змарнується.

— Трудно! — відповів душпастир, — він сирота, а його мати заледви себе та його виживить, не то, щоб могла на школи ложити. А дійсно жаль і шкода хлопчика!

— Трудно, але не поза межами можливостей. Признай, брате, що й ми мандрували до школи лише з невеличкими клуночками. Ми теж починали студії в голоді й холоді, але при Божій допомозі біду ми побороти та всетаки скінчили школи. Незле було би поговорити з його матір'ю.

Прикликали Катерину.

— Знаєш, моя газдинцю, — говорив до неї отець декан, — шкода би твого... як йому?

— Івась.

— Шкода би твого Івася, щоб він тут у селі змарнувався. Він має талант, він здібний до чого кращого, як гуси пасти.

— Й одної не маю! — зітхнула Катерина.

— Тим краще, коли без його вдома обійдеться. Хай він піде до школи, може вийти на людей, можеш мати потіху й поміч на старі роки.

— Я не противна, най би ся там учило, бо знаю по своєму покійному, яка полекша для розумного в кожному ділі. Але, як я його приодію та викормлю в школах! — заплакала бідна мати.

— А не має Бога над нами? — перебив отець декан. — Невже ж Господь, що тямить про найменше сотворіння, мав би забути про людину? До того ще про такого, що хоче себе освідомити,

добути знання, щоб Його краще пізнати й любити?...

Катерина склонила набожно голову перед важністю цих слів, вона надіялася, що Господь про неї не забуде.

— Вправді не надійся, щоб Господь зробив зокрема для твоєї дитинки чудо, але Він одушевить чесних людей, що не дадуть пропасти Йому. Бери приклад з нас. Ідучи перший раз до школи, я й твій отець духовний, мали ми не багато більше на собі, як сьогодні твій син, одначе Бог нас не опустив і ми стали людьми. Не спротивляйся тому, що Господь Івасеві призначив, — упрочім прийди до мене за три неділі. Може вдасться йому допомогти. Побачимо!...

. Отець декан відвідав ще другі приходства. В одного священика випросив старе одіння; на іншому приходстві пані - матка відкроїла деякі лікті полотна; деінде, крім оглядин церкви, заглянув отець декан і на піддашшя приходства та найшов там деякі старі чоботи, й по трьох неділях міг уже доручити Катерині не вибагливе, але приличне одіння для її сина, Івася.

* * *

Раннім ранком, першого жовтня, проводжала вдова Катерина Паньчиха свого сина хребтом Бескидів. Довго вони йшли стежками, та коли сонце стануло вже просто їх голів, тоді вони зупинилися на дуклянсько - угорському роздоріжжі, що перетинає поперечною гори Бескиду. Тут на граничному кіпці посідали вони, дещо відпочати.

— Тудою тобі до школи, сину, — сказала Катерина, вказуючи шлях до Угорщини.

Тоді не було ще так густо шкіл, ані всенародніх, ані гімназійних, як сьогодні. Для Лемківщини найдогідніші були на Закарпатті, а саме нижча францішканська школа в Бардієві, вища гімназія в Пряшеві, обі в шаришській окрузі. Лише сандецькі лемки й татрянські підгаляни ходили до піярських шкіл у Собинові, шаришської жупи, та в Подолинці на Спиші.

— Підеш, сину, цею дорогою, вона заведе тебе до школи! — сказала по хвилині Катерина. — Питайся подорозі людей: далеко до Бардієва?... Учися, Іванцю, та не забувай про мене. — Правда? Ти небудеш соромитися своєї матері, хоч і на попа вивчишся?

— Мамо! не гварьте так! — відозвався жалібно хлопчина.

— Я вірю тобі... Поцілуй мене, серденько!... Так, а тепер йди, най тя Бог проводить!... А не оглядайся за мною!

Чому ж вона приказала синові не оглядатися?... Вона не вірила в свої сили — їй ввижалося, що вона не пустила б його, як ще раз побачила б його обличчя, вірний образ покійного Панька. Й гляділа довго за сином обездолена мати — бачила, як він поступенно меншав в її очах, аж скрився в мряці. Тоді вона зазначила його слід знамям святого хреста й заплакала.

— Вигнала я тебе в широкий світ, сину любий, яка ж буде доля твоя?!...

* * *

Іванко теж витирав сльози зі своїх очей. Жаль за матір'ю відозвався в його серці, але не надовго. Нове оточення полонило його увагу. Й хати не

такі, як у Лісному, й церкви кращі, й люди інші. На кожному кроці все нове, інше. Аж під вечір зомліли його ноги; він не бачив перед собою ніякого села, в чистім полі самому страшно стало. Він сів на купці шутру й плакав. На щастя надїхали фірмани, лемки, що їхали на винозбори в глибоку Угорщину. Перший з них, парубчак, глянув на Івася холодно й поїхав дальше, але другий, старший віком, здержав коні й запитав:

— Чого же ти плачеш, дитино?...

— Ноги мене болять і не можу дальше йти...

— А де ж ти вибрався?

— До шкіл.

— Де до шкіл?

— Не знаю де, лем мама мені казали, щоб я остався в першім місті, де є школи. Йду вже цілий день, та не знаю, як далеко ще до Бардієва?

— А! до Бардієва?... Єще далеко... Так сідай зі мною, я підвезу тебе до самого Бардієва.

Івасик викарабкався охоче на віз і сів біля старого.

— А відкіля ти, хлопче?

— З Лісного.

— Знаю Лісне й людей. А чий?

— Панька Солодканича.

— Знаю його, знаю!... Ми оба служили два роки в одній компанії; але я перший вернувся з війська. Добра людина, сердешній камрат! ...Так ти його син?... А! тепер бачу, що ти з лиця в нього вдався. Но, но!... А здорові твої тато?...

— Померли! — Івась оповів злий випадок, який був причиною смерти його батька.

— Жаль хлопа! З Богом най спочиває! — сказав лемко підніс широкий капелюх та набожно перехрестився.

— А не голодний ти? — запитав ґазда по довшій хвилині задуми.

Івась признався, що від раня нічого не їв.

— На же тобі повідки й батіг у руки, коні самі підуть, а я дещо пошукаю для тебе. — Й з тими словами потягнувся лемко взад воза та витягнув зі сіна шкуряну торбу, з котрої виймив білий хліб і солонину. — Самі ласощі для хлопчини, він таких ще в своєму житті не кушав.

У Бардієві станули фірмани перед знайомим ковалем, ковати коней. Його теж упросив лемко, щоб він запровадив несвідомого Івасика до школи.

— Бог запласть вам, нанашку! (так зовуть у Лемківщині хресного батька, або добрих людей), — прощався хлопчина.

— Бувай здоровий, та вчися! — відповів щиро лемко. — Як хотів би ти дещо переказати своїй матері, то лиши в цій кузні письмо; за три неділі вертатимемо, то я його заберу й напевно передам твоїй мамі. Не заведу тебе.

Дійсно, за три тижні завіз лемко першу втіху Катерині. На маленькій карточці були написані не-вправною рукою, або радше надруковані великою кирилицею (забуток ліснлянської школи) такі слова: „Мамо, я не був голодний, маю де проспатися, а професор погладив мене по голові, бо я йому добре відповідав”.

У цих трьох коротких реченнях висказав Івась своє вдоволення зі свого побуту, нічого не перебільшуючи. Він спав у школі на твердій лавці, маючи кулак під головою, замість заголовка, а чистоту серця замість прикривала. Кормився рештками з обідів своїх товаришів, деколи помагав шкільному сторожеві замести кімнати, принести

води, за це одержував трохи теплої страви від сторожихи. Але вчився Івасик, — учився, хоч не раз було порожно в шлунку, хоч пухли рученята від зимна, коли мусів прати своє білля на морозі в річці.

•Годі розволікатися про кожний день Івасевої науки. Але годі теж замовчувати, що саме в таких Івасях знаходяться геройські душі, які не бачать перешкод на своєму шляху... За ними не несе книжок до школи уфракований слуга, та богиня щастя не стелить їхній шлях пахучими рожами. Зате ці Івасі набирають замолоду віри в свої сили, рішучости в постановах і ділах, терпеливості в біді — та, як гаряче залізо набирає гарту в зимній воді, так їх дух у боротьбі з холодною долею, перероблюється в тверді характери. Для них не має перешкод, вони твердо йдуть в життя, з вірою в перемогу й кращу долю.

II.

Чого не зробить поступ, або цивілізація?...

Там, де недавно ще росли й розвивались чудові сади, пишні груші, яблоні, морви й морелі, де птахи розвеселявали душу людини — там біжить сьогодні залізна машина, яка воліче за собою ряд возів, наповнених пасажирами, з-поміж яких лише деякий їздить у наукових цілях, інші за різними орудками. Минулися безповоротно часи поезії, настали часи матеріялізму. Зі залізницею настав новомодний божок, йому на ім'я „мамона”.

Так теж і Пряшів, це пишне підкарпатське місто, перетяла залізна дорога серединою найкращих садів. В одному садку стояла ще недавно гарна хатина, на біло мальована, прислонена до-вкола виноградом. Ця хатина, дещо замала, щоб її назвати палаткою, але зате така привітна, що годі її звичайною хатою вважати. Сьогодні ні сліду немає з цієї хатини — залізниця змела її з лиця землі; однак в 1851 році жив ще в цьому домі заможній пряшівський громадянин, Михайло Бородач.

В його хаті, в кожному кутку незвичайна чистота, лад і порядок, але не на те, щоб за очі хаяти та панськість нагадувати, лише тому, щоб вказати, що, де згода в родині та любов, там спокій царює. Тому теж у сальонах, покритих килимами золотих квітів на синьо - голубому тлі, на долівці дорогоцінні дивани, хідники — пливе мирна тишина. При охайній хатній обстановці, в сутін-

ках (вікна заслонені закривалами, щоб гаряче червнєве сонічко не допікало), при столику сидять дві жінки, заняті жіночими робітками, мережанням. Старша, біля сороклітня жінка, вдягнена в дещо немодну жіночу сукню, здається, вона закинула вже свої молодецькі мрії; але її лице вказує, що вона колись красунею була. Так! не лише була!... Вона ще й сьогодні гарна, лиш її краса тепер більше поважна, статочна. Зате молодша, правдивий образ старшої, але з цією різницею, як пучок рожі подібний до розвиненого вже квіту. Очевидно, ці дві жінки: одна мати, друга її дочка.

Дещо далі від стола, в мягкому фотелі сидить над своїм ділом, середнього росту, кріпкий мужчина; він вдягнений в темно - зелену нагортку, закриту шкур'яним фартухом, прикріпленим на шії та в поясі, мосяжною пряжкою. В твердій, сажею засмоленій його долоні, люлька, наповнена благовонним, домороднім тютюном. Воно може дивно, що шукає така людина в чистих кімнатах, але варто його бачити в неділю, коли він, як провідник цеху, взутий в чоботи, підковані срібними клинчиками, вдягнений в сніжно - білий ірховий фартух, прикріплений (золотими пряжками, дорогими каміннями, в білих рукавичках, несе братський прапор. Оце Михайло Бородач, ковальський майстер, цехмайстер, власник цього розкішного городу й пишної віллі. В йому злучене знамя праці та вигоди — достатку, — він працював, як віл, але й жив собі наче який достойник. Старша жінка, це його дружина, а молодша їх дочка, Марія, або, як її всі звали, „маленька Марійочка". Та хоч вона вже дозріла дівиця, всі кликали її маленькою, батько й мати, тітки, товаришки, старці та моло-

дики. Це либонь тому, що вона більше бігала, як ходила, більше співала, як говорила, — що її дитяча поведінка й чистота серця, її голівка подібна до сходячого сонця, зовсім оправдували її ймення.

Вони, всі троє, сиділи при столі та чомусь мовчали; нараз Марійочка зітхнула й відсунула роботу на бік. Тоді її мати глянула на неї з деяким збентеженням та одночасно батько, набравши з люльки повну губу диму, наче паровіз, запахкав...

— Що тобі, душко?... тяжко?... болить дещо? — скоренько запитав батько.

— Га!... Я не знаю, що тяжко, що болить! — засміялася дівчина, — лише ця робота мені знудилася... та й цей гапт дурнівенький.

— То залиши його, докінчить його гаптярка, — радила мати.

Марійка не вважала на ці слова, лише далі шукала за відповідним взором між картками.

— Що за чудовий вірець! Якби я собі таким вишила запасочку, то всі дівчата на забаві позавидували б мені...

— Можливо, — відповів батько, — але я не дав би люльки тютюну за таку глупоту.

— У вас усе пусте, що нам на серці лежить! — відкинула дівчина з уданим гнівом, — та без таких пустяків я ніколи не подобалася б. Неправда, мамочко?

Мати всміхнулась, але нічого не відповідала. Вона знала, що її дочка й без стрійного одіння подобається.

— Но, но! Я не бороню тобі вбиратися, в які ти хочеш гапти, мережки та інші жіночі видумки, — говорив батько, — й не жалую тобі гроша, але

не питай мене про моє вподобання до таких річей.

— Щоб мені дехто відрисував цей взір на шовку, я сама не годна, та не маю услужної душі!...

— Солодканич це зробить тобі, — радив старий з усмішкою.

Мати нахмурила чоло й завважила:

— Скорше вже зробив би це Шварц.

На таку увагу й коваль собі нагнув брови.

— Солодканич? Він напевно зробив би те, про що я його прохала би, — відповіла дочка, — але я не смію його просити; він сидить завжди прикований до книжки.

— Бо з книжки буде жити, — перервав Бородач.

— Коли я його дещо попрошу, — продовжала Марійка, — то він холодно відповідає: „Служу“, або: „Я на ваші прикази“, а це мені зовсім не по душі. Він ніколи не зажартує, ніколи не засміється, як інші молоді хлопці, ніколи довше не забалакає, лиш відповідає на питання; та коли вже деколи й розговориться більше, як звичайно, то й тоді лише про життєві правила. Він завжди такий статочний, наче священик у сповідальниці; в його товаристві аж холодом прошибає.

— Так, але ця людина бачить справжнє життя, — завважив батько, — не як іграшку для себе та тягар для других, але навпаки, його ціль життя в користь других. Розважний хлопчина! Тихий, скромний, оцінює дорогий час, тому вживає його з користю, а не на пусте гуляння, як інші молодики. Запрацьованим грошем — тяжко — він удержує себе й про свою матір не забуває. Такого не соромно й в руку поцілувати! Я йому дуже

вдячний! Що було б із нашого Степанка?... Узяв я цього хлопчину як сироту по моїх свояках, учитися не хотів, а до ремесла заслабий... Степанко був би напевно ледачиною, якщо не завів би Солодканича в нашу хату. Він своєю поведінкою та захоотою викликав у хлопчині замилювання в науці; сьогодні професори не можуть його нахвалитися; гарний учень, а все це зробив Солодканич.

— Я цього не заперечую, я його теж шаную, — заїкуючися, незначно почервоніла дівчина, — я його... не смійтеся батечку... я його бажала б за свого брата. Він мене, пустеньку, легкодушну, вдержав би й зберігав; але все таки...

— Але все таки до нього слід удатися, щоб він тобі вірець відрисував, — весело додав Бородач.

— Коли ж кажете, то піду, — сказала Марійка, — лиш боюся, щоб Степан не сварив на мене в приязності Солодканича, що я перебиваю в їх науці. Це для мене сорюм! А Степанко такий запечений до книжки, як і його директор, лише грубої поведінки зі мною, не знаю від кого навчився.

— Михасю! — відозвалася по відході Марійки дружина Бородача, — мені дивно, що ти так надмірно величаєш Солодканича.

— Дивно?... Що ж тут дивного?... Хіба його характер не заслуговує на похвалу всіх людей?

— Не перечу, але чому хвалиш його в приязності нашої малої?...

— Чому?... Коли хвалю його перед усіми, то не бачу причини, щоб я це затаював перед Марійкою.

— Ні, Михасю, ти маєш якусь іншу причину, бо ти хвалиш нашого директора надто наглядно.

Коли ж бо говориш з Марійкою, завжди ти про свого Солодканича натякаєш.

— Якщо так роблю, то безсумнівно з цієї самої причини, з якої ти зі своїм Шварцом на торг виїздиш.

— Що ж ти маєш проти Шварца?

— Багато, душечко, багато...

— Чи він не пристійний?...

— І таких на шибениці вішають.

— Чи не веселий?...

— Аж надто! Треба його в шинку бачити!

— Чи не ввічливий?...

— Особливо у відношенні до чужих жінок.

— Чи не багатий?

— Багатство не вкриє підлоти.

— Але найважливіше, мені здається, що він нашої Марійці до вподоби.

— Так?! — запитав протяжно Бородач і схопився на рівні ноги з остраху, що аж люлька йому з уст випала. — Так!... До цього вже дійшло? Й ти, жінко, не перестерегла мене вчасніше?... Не випросила собі відвідин цього тупого кадета?..

— Я не знаю... — почала подруга.

— Не знаєш? — То я тобі скажу! Як довго я живу, Марійка за Шварца не вийде заміж, хоч би він був генералом, а дівчина з любови за ним топитися хотіла; це я сказав і додержу так певно, як дійсно я Михайло Бородач, а ти Ганна, моя подруга! А цьому паничеві я обов'язково забороню заходити в мою хату. Жалую, що вже дотепер цього я не зробив. Я терпів, бо не хотів нечемним бути, а з другої сторони я собі думав, що ти й Марійка будете мати настільки здорового розуму, що пізнаєтеся на фарбованому лисі. Але я помилився. Жінки завжди жінками! Вам, хоч би й з болота ви-

ліплена лялька, щоб тільки пишно розмальована!...

— Ти помиляєшся, думаючи так про Шварца, він зовсім милий хлопчина, — підмітила несміло Ганна.

— За те, що він у кадетському однострої, що пахне кольонською водою, та має облесне слівце для жінок?... Чогось кращого я в ньому не бачив. А пригадай собі, хто його батько?.. Не говорю про те, що він з простого шинкаря доробився майна, — тільки, як він доробився?... Підлим способом! В часі революції був він доставцем вівса для цісарських і московських військ, а водночас платним шпигуном для обидвох сторін одночасно!... Це характер? Мені не до вподоби мадяри, мене українська мати родила — тільки подумай, хто перед сорок восьмим роком вродився Іваном Чорним, за Кошута переназався Яношом Фекете, а пізніше був Яном Чарним, та сьогодні каже себе звати Йоганом Шварцом, такому я не подаю свої засмоленої руки, хоч би він і графом був...

— Що тут винен молодий Шварц?

— Правда, за батьківські гріхи син не відповідає, однак твій молодий Йоган Шварц переймив від свого старого Йогана Шварца всю порожнечу душі, закам'яніле серце, безсовісність і подлість, тільки це все вкрив він парадним цісарським одностроєм. Так! Старий всунув його насилу в кадети; в школах синок тільки лавки нищив, а без науки не було найменшої надії, щоб він став радником цісарського двору, — а при війську для багатого паничика легша дорога. Між батьком і сином тільки така різниця, що батько скупиндра, а синок наївний розтратник. Як довго старий живе, платить синівські довги, й не знає про те, що

за його гроші цілі стада нікчемних жінок вдягається в дорогі шовки та золото — й пишними повозами їздять...

— Переборщуєш, Михасю, це неможливе!

— Ані трішки не переборщую, — доказував Бородач, — я слідив його невтомно. В якому тільки товаристві надіявся я його найти, там я мусів бути. Вір мені, я тільки в загальному говорив про нього, бо в подробицях було б мені соромно про нього оповідати, а тобі ще більш соромно слухати. А чому я його так слідкував? Бо мені не байдужий характер людини, що до моєї хати приплентався; я теж і не ворог своєї дитини, тому я повинен її хоронити перед сітями, що в його руках її доля на віченьки запропастилася би.

— Вибач мені, я не знала про те! — уневинювалася зі сльозами Ганна, — я тільки думала, що такий веселий і гарний хлопець був би під пару нашій малій. Я боюся, щоб вона не попалась якось холодному, поважному чоловікові, при якому вона зів'яла б, як та квітка, пересаджена в тінь, зпід теплого сонечка...

— Як наприклад наш Солодканич! — докинув з усмішкою Бородач.

— Справді, як він! Якщо не помиляюся, то ти, Михасю, ладиш його за зятя.

— Може... дай Боже...

— Чи справді? — спитала Ганна здивовано.

— Які ж ви жінки дивні! — засміявся Бородач, — ще нічого не має, а вже цим завчасу журитеся. Солодканич сьогодні ще учень, без становища, та що найважливіше, не знати, чи дівчина взагалі йому до вподоби...

— А якщо він мав би становище, тай полюбив Марійку?

— То я поблагословив би їх, бо знаю, що щастя нашої доні й наше майно було б у певних руках.

— Щодо другого, може бути, але про перше позволю собі сумніватися, — кинула Ганна.

— Чому?

— Я ж сказала, що він холодний, наче цей день у листопаді, а наша Марійка, як ця квітка, що любо сміється в ясних проміннях сонечка. Яка ж у них згідність характерів? Нашій маленькій треба кращої опіки.

— Но, но! В неї вже стільки веселости, що й з ним поділиться й стільки тепла в її серці, що його загіє, — жартував Бородач. — Згадай, Ганусю, що я також такий був замолоду, як Солодканич, а ти точнісінько, як Марійочка. А могла б ти коли-небудь продовж нашого життя жалуватись на мене?.. Скажи щиро, Ганусю!

— Ніколи, мій любий Михасю! — відповіла вона з чуттям і стиснула сильно руку свого старого.

— То ж і не журися передвчасно Солодканичем і Марусею. За цей час уродливі й порядні хлопці може ще не виродяться. Одначе найважливіше — Шварц!... Це тобі кладу на серце й материнську любов, щоб ти його потайки в хату не впускала, а я вже подбаю, що він не осмілиться зайти, як бувало, в нашу хату. Та, коли в серці нашої малої щонебудь підозрілого загіздилося, вибий це з її голови!... Ви жінки краще це зумієте. Знаєш, що я думаю, тому, пам'ятаючи про щастя нашої дитини, зроби все, щоб ти пізніше за свій нерозум гірко не плакала.

По цих словах устав Бородач і подався до

дверей, які одночасно відчинилися та в них появився кадет, про якого щойно розмовляли.

Кадет Шварц був пристійний мужчина й справді його зовнішній вигляд міг подобатися молодим дівчатам: військове одіння, шабля, вузькі чобітки, високий ростом, стрункий, чорні напів прижмурені очі, підстрижений вус, до цього на пів милі віяло від його різними благовонними запашками (про це не даром згадував Бородач).

Дивно збентежилися обоє подруги на вид кадета Йогана Шварца, але Михайло скоро скрив своє негодування під усмішкою.

— Вітаю вас сердечно, шаніблизий гостю! — він сказав.

Кадет уперше поцілував уклінно руку добродійки та щойно тоді подав свою праву руку Бородачеві. Але цей сховав свою руку за плечима.

— Вибачайте, я не можу щиро стиснути вашої руки, боюсь, щоб вона не замазалася від моєї застуденої долоні.

— Але ж нічого, це честь для трудолюбивої людини; а ви таким славитеся, добродію Бородач... Як здоровлячко вашої гарнесенької донечки?..

— Спасибі за пам'ять!..

По цих словах дивна мовчанка залягла в кімнаті, та ще більше нетерпима, бо Бородач не мав охоти до розмови, а кадет не міг у своїй вигладженій голові найти відповідної теми до дальшої розмови. Щойно Ганна відозвалася:

— Чи правда, пане Шварц, що ваш батько одержав титул барона?... Треба б вам побажати?..

— Відай так, але я не знаю ще точно.

— А ґратулюю, ґратулюю! — вмівшався голосно коваль і сильно стиснув руку кадета, не зважа-

ючи на те, що на кадетських білих рукавичках залишались чорні плями.

— Дякую за бажання, хоч кажу, що мені байдуже.

— Хіба жартуєте, мій пане! — перебив Бородач. — Та ж ви одержите титул по батькові... Яка велика честь!.. Вищі дома стануть тепер для вас отвором, знайдеться напевно яка баронівна, що вщасливить вас своєю ручкою, хоч вона досі й не глипнула у вашу сторону...

Бородач сказав ці слова з такою сердешною простодушністю, що Шварц зовсім не обидився цими словами й приймив їх зі солодкою усмішкою.

— Боюся тільки, — відповів кадет, — що така баронівна пожертвувала б своє серце не для мене, тільки для титулів і гроша. Краще б мені шукати жінки в нижчих сферах; там виключно царює ще любов без облуди, а таку я хочу найти.

— Не треба б вам цього робити, — радив Бородач, — цим понизили б ви ваше високе становище, якщо ви рішилися б накрити своїм позолоченим гербом дочку такого засмаленого ремісника, як наприклад, я. Що світ і люди сказали б про те?.. З усіх сторін стрінули б вас самі неприємності. Ціле шляхоцьке середовище виключило б вас зі своїх кімнат, а серед міщанської раси неможливо найти баронові довіря. Ви не повинні також заходити в ремісничі хати.

— Чому? Хіба я будучи бароном перестав би людиною бути? Невже ж мою пошану для деяких чесних міщанських хат і щирі з ними відносини вважаєте ви гріхом?

— Гріхом, може аж ні!.. Але всетаки... тяжко це назвати... скорше деяким невідповідним потягненням, яке дає можливість розмов людським язи-

кам... Наприклад, ви заходите в хату простого ремісника, який має дочку. Такому гарному та освіченому молодцеві, як ви, мій пане, до того ще баронові, не тяжко покорити собі серце простої міщанської дівчини. Вженитися вам з нею, як я вже сказав, неможливо, а залишити її... це понизило б з одної точки погляду вашу баронівську честь, а з другої віддало б невинну дівчину в насмішку та обмову людей, — а це означувало б, загородити їй шлях до щастя.

Кадет усе ще не розумів, що Бородач хоче цим сказати; але Ганна добре знала, які наміри її чоловіка, тому вийшла з кімнати, щоб не бути свідком дечого сумного...

Про що Бородач зі Шварцом говорив, не важко вгадати...

* * *

У протилежній кімнаті інша велася дія. Це була студентська кімната. Тут один стіл закинений безладно книжками й паперами, два ліжка в кутах, накриті звичайними накривалами, в третьому куті невеличка шафка на одержу, біля дверей низький столик, на ньому збанок з водою й горщик, на стінах географічні карти — стільки всього!

При столі проти себе двох учнів. Молодший з них підпер голову обидвома руками й кує напам'ять основи релігії. Зі слів його науки виходить, що він учень четвертої гімназійної класи.

У протилежному кінці стола сидить другий молодець, на перший погляд 30-літній, в дійсності 22-літній. Його обличчя гарне, але невеселе; це Іван Солодканич, син удови, Катрини Панчихи, — студент другого року прясівської філософії. Пе-

ред ним розкрита книжка й зшитки, але його очі в далечині... вони блукають у невідомому... Він тяжко зітхнув... Степан не чув цього, тимбільше, що одночасно відчинилися двері та впали дзвінкі слова:

— Не перешкоджу вам у праці?

Іван легко збентежився й обличчя його вкрилося румянцем.

— Зовсім ні, — він відповів.

— Як ні? — вмішався Степан, — ти, Марійко, забираєш нам своїми пустяками завсіди багато часу, а час дорогий як злото — каже пан директор.

— Чи це правда, пане Солодканич? — запитала Марійка.

— Воно й так, бо за ніщо часу не завернути!

— Коли так, то не впору казав мені батенько вдатися до вас. Він, ні я не маємо можности від вас часу купити! — зітхнула дівчина зі смішною повагою.

— Та можна не тільки грошем і часом, але й життям пожертвувати, — завважив Солодканич.

— А так, що іншого!.. Ви правдивий молодець. Прийміть від мене це признання, — засміялась Марійка, — але цим разом, я до вас тільки з невеличкою орудкою.

— Я на ваші услуги!

— Ах! Ви, пане, не подобаєтеся мені з вашою бесідою, — сказала неохоче Марійка. Румянець щез з його лиця.

— Не знаю, як я повинен говорити, щоб вам подобатись. Таки справді не знаю, як?

— Га! В цих словах уже надія, що ви хочете мені подобатися, це мені миле.

Іван нічого не відповів.

— Марійко, кажи скоро, що хочеш від нас, а потім іди собі та не перешкаджай нам, — відізвався Степанко.

— Цим разом, — продовжала дівчина, не зважаючи на замітку Степана, — хочу вас повчити, як зі мною вести розмову.

— Слухаю вас, — прошептав Солодканич.

— Марійка приходить до вас не з приказом; ви не її слуга, тільки... чемна людина, тому ви повинні мені як друг... як ввічливий мужчина для жінок, прислугу зробити.

— З найбільшою охотою, — відповів студент, який знову почервонів.

— Не знаю, чи це буде для вас приємне, але прохаю вас відрисувати мені цей взірець на полотні.

Іван прийняв подані собі предмети.

— Гарний цей взірець? — запитала Марійка. — Чи буде мені до лиця?

Студент сирота підвів свою голову та пристрасно глянув в її очі. Але дівчина цього не зрозуміла й знову спитала: — Но, як же? Не похвалите?

— Безсумніву, гарний взірець! — потвердив холодно студент.

— Не тільки, що гарненький, але треба знати, що він означає!...

— Марійко, змилосярдися! — знову Степан перебив. — Пан директор прирік тобі вже цей взір відрисувати, то ж можеш піти собі вже від нас, а то я не можу далі вчитися.

— Чому саме я?... Можеш сам винестися до саду, там не буде тобі ніхто перешкаджати.

— Так і зроблю, хоч раз ти дала мені добру раду!... — сказав Степан і згорнувши книжки під

паху, подався до саду, не забуваючи лопнути дверми.

Марійка не звернула на це уваги, але Солодканич осудив строгим поглядом нечемний поступок свого учня.

— Чи розумієте ви думку в цьому взорі? — запитала дівчина студента.

— Ні, я ще не вчився розмови квітів...

— Що ж вас тоді в школах вчать? — засміялася весело дівчина. — Віддай всього, тільки не того, без чого наше життя було би тяжке. Та все таки відгадати значіння квітів, то ще трудніше, як із книжки читати. Здається, що я повинна бути вашим учителем, пане директоре! Але починайте своє діло, я рішилася не відійти, аж поки не скінчите рисунку; а вміжчасі я буду вам пояснювати — що означає взір.

Солодканич відсунув книжки на бік, розгорнув перед собою шовковий платок і глянувши на взір, став начеркувати — два серця.

— Ці серця, розумієте, одно моє, а друге певно якогось мужчини, якого я ще не пізнала. Але ви це друге серце криво нарисували!

Справді, серце мужчини було наче б дрижачою рукою нарисоване.

— Чертки над ним означають, що вони ... чим? — може догадаєтеся ...

— Мабуть, що коханням!

— Мабуть?!... А то ви напевно не знаєте, що це кохання, ви його ще ніколи не відчували! Ще треба буде мені філософа про кохання навчати.

— Треба кохання аж учитися? — запитав сирота. — Я думав, що воно є Божим даром, даним нашим серцям на те, щоб ним гірке життя осолоджувати... А може я помиляюся! Може бути,

що вивчена любов краща, як природна — одна для панів, друга для мужиків?...

При цих словах горіли щоки молодця, а його очі говорили про те, що діється в його душі. Але це коротко тривало.

— Залишім цей спір на пізніше, інакше й до вечора не скінчите нашого діла. Ось гляньте! — Біля жіночого серця більше полум'я. Бо воно сильніше кохає, а в мужчини кохання з деяким застереженням.

— Безнадійністю! — докинув студент.

— Самолюбством! — поправила Марійка.

Іван зі сумнівом глянув у її обличчя.

— Не вірите?? — запитала дівчина. — Про це зараз же я можу вас переконати.

Молодець поклав олівець набік і спокійно сказав:

— Слухаю ваших доказів, які напевно з практики...

— О, ні! Я ще не маю практичного знання кохання, — заперечила дівчина, — але загально кажуть, що жіноче кохання сильніше. Але рисуйте далі...

Студент узяв олівець у руку й кінчив рисувати.

— Ці дві зелені гілочки сплітають тісно два серця, це знак надії обидвох кохаючих себе сердець; він завжди свіжий, ніколи не вяне — хочби не знати які перешкоди їх розділювали — кохання, злучене з надією, є повною заporукою радості, як оцей червоний квіт гвоздика. Але кохання повинно бути вірне, як ці два квіти рожі. Цей вінок, сплетений кінцями нерозлучно зі собою, не має ні кінця, ні початку — отже таке кохання вічне...

— Вічне! — повторив молодець.

— І з могилою не кінчається!

— Й поза могилу! — притакнув Івась, глибоко зітхаючи.

— Чого ж ви зітхаєте? — запитала Марійка.

— Так собі... ненароком...

— Ненароком? По звичці?.. Як люди в часі проповіді, якої не розуміють...

— Ой, не так! Я вас добре зрозумів!... Ох!...

— Та чого ж ви знову зітхнули? — цікаво довідувалась дівчина.

— Чого?... Чого?... Ага, тому, що оцей вінок не точно кругло начеркнений.

— Тоді будьте ласкаві справити...

Івась почав перерисовувати, але робота йому не клеїлася. Марійка глянула на вірець і здивувалася.

— А! Що ви робите? Ваші руки сьогодні...

Молодець сумно склонив свою голову.

— Цей голуб — міг би ще бути... це я... але той другий подобає на яструба, а не на мого коханого. Я невдоволена з вас сьогодні!...

— Позвольте, я поправлюся!

— Я вже не вірю вам, я мушу сама вам допомогти...

З цими словами взяла Марійка його руку та повела нею по платку, де треба б справити рисунок. Одначе це не допомогло. Навпаки, Івасева рука задрожала ще сильніше, так, що зроблені тепер чертки, були схожі на слід вужа на дрібному піску.

— Сьогодні повинна я на вас погніватися! — сказала Марійка з притаєним негодуванням.

— О! Не гнівайтесь!... Я готовий все для вас зробити, щоб заслужити собі на вашу добросер-

дешність! — схвильовано сказав Солодканич і взяв ненадійно її ніжну ручку та підніс її до своїх уст. — Ви не знаєте, Марійко, що...

— Знаю, знаю! — відповіла дівчина, вирвавши свою руку від його гарячих уст, — знаю, що ви такий самий пустяк, як і другі чоловіки.

Івась опустил свої очі в долину, як хлопча, що провинився перед строгим наставником.

— Бувайте здоровенькі! — відізвалася Марійка від дверей, та з приязною усмішкою погрозила йому пальчиком.

Її лице сіяло почуттям, якого ніхто, крім неї, не міг знати; але воно перемінилося скоро в інше почуття, коли вона в сінях побачила, що з протилежної кімнати вилетів Шварц, сильно схвильований, та не зважаючи на неї, помчав скоро сходами, вділ.

— „Затрачений міщух“, — процідив кадет крізь зуби.

— Так тобі давно треба! Запліснілий паничу! — проворчав Бородач, висунувши свою голову до сіней.

— Що таке сталося, батеньку?! — запитала його дочка.

— Ніщо надзвичайне! — відповів цей же, весело, вдоволено всміхаючися. — Мала розмовонька була поміж нами. Пан Шварц, ставши бароном, підносить свої ноги зависоко, та в мене, як знаєш, низькі пороги. Я звернув йому увагу, щоб він на це вважав і не спіткнувся деколи в малій хаті, та не надпсовав собі шляхетських ніжок, а мені не накоїв цим небажаного лиха. Він — погодився з моєю думкою, та, мабуть, більше його тут не буде.

На це Марійка снизила тільки плечима й холодно сказала:

— Нічого!... Обійдемося без нього.

— ...Він її байдужий! — подумав собі Бородач, — тільки боюся, чи не навчилася дівчинка завчасу свого батька обманювати??...

III.

Три тижні минуло від цього часу. Новозпечений барон - кадет не явився ні разу в хаті міщанина коваля, та крім цієї марненької події, яка, між іншим, ніякої шкоди не принесла ковалевій рідні, починаючи від учня ковальського ремесла, що почав правильно свій фах від димання міхом у кузні, аж до голови рідні, старого Бородача, — все, на перший погляд, ішло звичайним ладом.

На перший погляд, але ніхто не бачив, як то Марійка, замість спати, дивилася по ночах в одну зорю на небі, що моргала в її кімнатку, та що в цій кімнаті падали часті охи й аха, дівочі зітхання. Ніхто також не зважав, що Іван Солодканич едивлявся частіше в стелю, а розкриті перед ним книжки дрімали сном людей, що не мають нічого кращого до роботи. Одначе час до часу падали поодинокі слова з сирітських прудей:

— Чому ж я не маю настільки сили, щоб собою заволодіти?... Я боровся не з такими перешкодами, а не зумів себе самого покорити?! Хіба я собі ворог?... Але вона!... Ех, якби так серце з прудей викинути, щоб я в її приявності холодний був!... Але чого мені думати про те, що неможливе для мене!...

Ніхто не чув того півголосного говорення; ніхто теж не знав, які думки снувалися по головах цих двох молодих людей, тільки материнське серце, — хоч без очей, — передбачувало сліпим чут-

там те, чого стоючий, бистрий людський розум не бачив.

— Наша Марійка посумніла, — сказала Ганна до свого чоловіка. Він повільно виймив люльку з уст і дивно глянув на свою жінку.

— Я догадуюся, — продовжвала Ганна, — що неприязність Шварца вплинула так на нашу малу. Вона була в його товаристві завжди весела.

Бородач вложив люльку знову в рот й махнув рукою. Він знав, що зі Шварцом Марійка покінчила.

— Поїдемо в неділю на забаву до Цемяти, — відповів він, по довшій мовчанці, — там Марійка розвеселиться. Тільки гляди, жінко, щоб той кадет не приближався до неї. Ви, жінки, маєте свій спосіб держати влізливих людей у відповідній віддалі, там, де нам, мужчинам, треба б з кулаком уходити.

А ця, про яку йшла розмова, сиділа в садочку, в кутку альтани. Взір, нарисований Івасем, лежав перед нею; але вона не дивилася на нього; вона в порожнечу впилила свої очі. Одна її рука спочивала на колінах, а в другій держала надіту червоним шовком голку — наче неспішно було голці почати приділену їй роботу. Нараз схопила Марійка. Нетерпеливим посуненням руки зіснула вона шовковий матеріал на землю, взяла гітару в руки, видобула з неї м'яккі акорди, а з ними розвинула свої крила тужлива пісня, співана срібним голосочком, з глибини розкоханого серця:

„Ой, верше мій, верше, мій дзелений верше,
 Ей, юж мі так не буде, як мі било перше.
 Бо перше мі било, барз мі добрі било,
 Ей, од своей мамусі не ходити било.

Не ходити било, кадиль я ходила,
 Ей, не любити било, кого я любила.
 Янічку, презлато, чом до нас не ходиш?
 Ей, ци ся мами боїш, ци о мя не стоїш?"

* * *

— Вона кохає!... Вона схильна до кохання, —
 прошептав, мимо йдучу Івась. — Але її кохання
 нещасливе!... Але хто ж предмет її кохання?

— — — — —
 Забава в Цемяті мало допомогла. Шварц був
 там також, але не підходив до рідні коваля; він ні
 разу не танцював з Марійкою.

Вона сиділа, як закрита книжка, з якої ніхто
 не міг нічого вичитати. Її мати неспокійно диви-
 лася, що вона робить, а батько з деяким зацікав-
 ленням глядів на зібране товариство, та лиш тоді,
 коли він побачив, що його дочка танцює з Солод-
 каничем, незаметно потер свою руку об другу.

По цій забаві веселість Марійки повернулась,
 а Івась, дивився погіднішим оком на цей світ —
 такий гарний світ!...

— — — — —
 Кінцевий день серпня застав Солодканича, як
 він сидів у тіні крилатої черешні. А черешня ро-
 сла недалечко альтани, в якій „маленька" Марійка
 сиділа цілими днями. Ця черешня могла б багато
 сказати, багато цікавого... Скільки то думок наро-
 дилося в її тіні, в голові студента...

— Мати моя рідненька! Ти вислала мене далеко в світ, щоб долі собі шукати... та я боровся завжди з усіми перешкодами... Тільки про одне ти призабула!... Ти забула про почування, які ніяка сила не може покорити. Чи облічила ти сили свого сина? Сьогодні стоїть він на роздоріжжі, де зійшлися честь і почування. Честь каже втікати на кінець світа, хоч би за море, — а серце не хоче, зв'язує мене щораз більше з нею — воно горить коханням... Та між мною й нею стоїть гора й пропасть — її багатство — моя вбогість!... Хто ж повірить, що мною кермує чисте серце, а не підле обчислення. Й цю гору перескочив би я, перекусив би найтяжчий горіх, якщо знав би, що вона, хоч стільки, як...

Івась не докінчив своєї думки, чиясь легка рука оперлась на його рамені.

— Про що так заміріялись, — запитала його теплим голосочком Марійка.

— Про ніщо, — відповів він чемно.

— В це не вірю!

— Но, то про все..

— Й це ще не відповідь. бодай докінчена. В такому разі може я вгадаю?...

Молодець не знав, що на це відповісти. Висказатися щиро про все, якось дивно; заперечити, або збрехати — нечемно; а вибрати середню дорогу — сором йому самому.

— Не гідна я вашої відповіді та довіря? — Це питання поставила Марійка з такою сердешністю та так ніжненько глипнула оченьками на Солодка-нича, що він справді перестав її підозрівати в жіночій пустій цікавості.

— О! На ваше бажання я можу висповідатися з усіх моїх тайн, — сказав він, — тільки сумніваю-

ся, чи буде вам приємно, все до кінця вислухати...

— Хіба ж ви не хочете мені щось страшне виявити?... — засміялася Марійка.

— Не бійтеся, ніщо надзвичайне, а тимбільше страшне. Мої думки такі самі, як думки кожної молодшої людини, в моїх умовах та з моїм серцем.

— То у вас є серце? Це новина, про яку я перший раз довідаюся!

— Сумніваєтеся, Марійко? Хочете, щоб я вам це показав?....

— Лишіть; я вірю вам уже на слово, але мені здається, що воно спить, — знову засміялася дівчина.

— Воно вже пробудилося! — сказав до себе Івась.

— Вибачте, ми зійшли на іншу стежку. Тому будьте ласкаві завернути та сказати, про що ви тепер думали? Тільки щиро!

— Я думав найперше про те, що сьогодні по обіді мій іспит. Це переломова пора, яка вирішить моє майбутнє. Я певний, що видержу іспит, та все-таки чомусь я такий схвильований — мабуть тому, що з іспитом я візьму тяжку відповідальність на свої рамена, як вірний син своєї батьківщини та своєї матері. Відтак я думав про рідну маму. Я передбачував нашу спільну радість, коли вона побачить свої здійснені сни, а я, займаю в світі таке становище, що буду всілі виявити їй прилюдно мою любов і вдячність.

— Дуже любите свою маму? — перервала Марійка.

— Та ще можете про це питатися? — гнівався Івась. — Ага, я забув, що ви сумніваєтеся, чи є в мене серце.

— Вибачайте! Я тільки жартувала. Говоріть далі, — просила зі сльозою в очах дівчина.

— Далі я роздумував, чи мати могла б поділити свою любов до мене?

— Та який кінець вашого роздумування?... — запитала Марійка.

— До повного вирішення я ще не дійшов; однаке на мій односторонній погляд, здається мені, що хоч би вона була достаточна, то все-таки вона неповна. Якщо поділив би я серце на дві рівні частини, та сказав матері: одна половина твоя, а друга належить до цієї дівчини, яка також жертвує тобі свою половину серця, так, що від нас обоїх маєш ціле серце — то відай, моя мати була би вдоволена, а я безконечно щасливий...

— І ви відшукали таку, якої половина вашого серця припадає?....

Івась зволікав з відповіддю. По короткій надумі, або краще по короткій душевній боротьбі, відповів він несміливо:

—Так, я відшукав її!

Ця відповідь не зворушила, ні не збентежила дівчини, наче вона догадувалась такої відповіді. Тільки сльоза, чиста, як роса на квіті, спинилась на її ясних зіничках. По хвилині мовчанки вона відозвалась:

— Якщо досі були ви щирі, то не візьмете мені за зле, як я хотіла б знати, ім'я вашої вибраної...

— Ви, Марійочко, хочете знати це ім'я, яке я сам в думках перед собою виявити боюся... — запитав нерішено молодець.

— Хочу! — сказала твердо Марійка, — та я питаю вас про те не з цікавості, але я хочу знати

це ім'я невідклично, й ви не смієте мені цього відмовити....

— Ради Бога! Не бажайте цього від мене, бо моя відповідь могла б бути для вас обидою.

— Чому так думаєте?

— Коли я перед кількома тижнями, як собі може пригадуєте, відслонив вам тільки невеличку частину моєї тайни, ви тоді загнівалися на мене.

— Ні! Я ніколи не гніваюся.

— О! Коли так, я можу вам усе сказати. Слухайте, Марійко! Сьогодні моя судьба рішиться, завтра вже може останній раз вас побачу... Дозвольте, щоб я на відхідному, прощаючися з вами, скинув важкий тягар зі своєї совісти... Слухайте! Коли я вас уперше побачив, серце мені сказало, що іншої жінки я ніколи не покохаю. Ви цей ідеал, про який я снів, який мене потішав у сумних годинах мого сирітства, який мене закріплював до боротьби з лихою долею. В коротких словах скажу вам, який кінець був моїх думок, що їх ви перервали: я люблю вас, Марійко!... Простіть, але не осуджуйте мене!...

По цих словах закрив сирота одною рукою свої очі, наче було йому сором його власних слів, а другу руку простягнув до дівчини, наче молив в неї прощення за ці слова.

Ця сама рука, що перше перервала його задуму, відтягнула тепер легенько його руку з перед очей, та миленьке, наділене якоюсь повагою личко, заясніло перед ним.

— Слухай, Івасю Солодканичу, — говорила тепер Марійка, — слівце „ти“ дісталось тобі першому з мужчин; знай, що я маю до тебе повне довіря. Я відгадала, що в твоєму серці діється, та я боялася й zarazом бажала цієї хвилини, яку

я сьогодні нароком приспішила. Це було конечне для нашого спільного спокою, щоб ми не блукали, як вівці, та зрозуміли наше відношення, щоб між нами не було ніякого непорозуміння, яке могло би притемнити наше майбутнє. Я передчувала, що ти мене любиш і моє передчуття сталося сьогодні дійсністю. Чи так?...

— Хочеш бо, мій янголе, щоб я оцеє слово так часто тобі повторював, як часто мені його серце пригадує?...

— Вірю тобі, й я горджуся тим! Якій дівчині не було б милобажане кохання такого чистого молодця, як саме твоє?...

— О! Докінчи, Марійочко! Це ж безмежне щастя! — радувався сирота.

— Докінчу й то з такою запорукою, що я також тебе люблю, але так, як любити може...

— Марійко! Де ти забарилася? Ходи скоренько до хати! — перебив дальшу розмову голос матері Ганни.

— Коли з іспиту вернешся, відшукай мене в альтані, почуєш моє останнє слово, — шепнула Марійка Івасеві та поспішила туди, куди її кликав голос матері.

* Кохаю! Чули ви коли вже таке слово, ти, молодий друже, й ти, гарненька читачко?... Як ще ні, вистерігайтесь його, поки тільки можете. В цьому ж слові й небо й земля, рай та пекло, сміх і сльози, спокій та журба, радість і терпіння, благословення та прокляття — залежно, під якою зорею народилось оце слово.

Коли Івась від тягару цього слова прочунав,

Марійка вже полетіла, — залишився тільки відгомін слова „кохаю”!

Годинник на церковній вежі відзвонив другу годину, та Івасеві ввижалося, що він своїм гомом всенькому голосить: Кохаю! Та заразом годинник пригадав йому, що пора до іспиту. Скоренько забрав він свої книжки, та пошкандибав, як п'яний, до школи. Продовж цілої дороги ввижалося сироті, що на кожній хаті виписано золотими буквами: Кохаю!

Його товариші бентежилися, як випаде іспит, але Івась був іншої думки, його всеньке знання скупчувалося в слові „Кохаю”.

Врешті й він став перед строгою комісією. Питали його про вічні терпіння в аді. — Що йому до того? В нього вічна веселість у серці. — Питали його про війни у світі, в нього спокій; про наміри та висновки, а в нього намір „Марійка маленька”, а висновок „кохаю”. — Глупенькі питання!... Але й на такі не міг Івась дати доброї відповіді, та всі професори здивовано кивали головами, що він такий завжди пильний учень, не дає ясної відповіді, однодушно признали: незрілий.

Але Івась не знав, що він вже по іспитах. А може й знав, бо пригадав собі тепер слова Марійки: по іспиті відшукай мене в альтані, почувеш останнє слово!... Як божевільний, помчав він додому та миттю був уже в саді. Зі середини альтани виринав любий спів при звуках гітари. Відомий голос тужив:

„Янчику, золотівлас, чом не ходиш до нас?...
 Чи ся мами боїш, чи про мене не стоїш?...
 Мама ся не бою, та про тебе стою,
 Лем ся тяженько злих язиків бою;
 Бо тоті язики гірші, як мечі:
 Порубають, посічуть, — кров не потече”.

— Вона взиває мене! Мені Іван — Янчик на ім'я, — тішився сирота. Але щось знову здержало його впасти до ніг коханий дівчині.

З-поза тину появилася голова молодого барона Шварца .

— Пане Солодканичу, підійдіть на одне слівце!

Івась негайно наблизився до нього.

— Пане Солодканичу, зробіть мені одну прислугу!

— Що вам треба?

— Відчиніть дверці, будьте ласкаві, я хотів би в цьому саді хвилиночку відпочати.

Івась не бачив причини, відмовити йому в так невинному бажанні.

— Пане Солодканичу, ви чемна людина, — продовжав кадет, як був уже всередині. — Я вповні можу вірити вашій честі.

— Прошу! Чим можу служити?

— Ви зробили мені одну прислугу, то ж зробіть ще другу; але під умовою...

— Охоче, як це буде згідне з моєю честю.

— Без найменшого сумніву! — додав кадет. — Я тільки хотів би з Марійкою бачитися.

Івась призадумався на мить. Яке діло Шварцові до Марійки?... Але під діланням і настроєм цього слова: „кохаю", всенька зависть смішна.

— Вона в альтані. Прошу зі мною...

— Не виявите мого наміру перед її батьками?

— Надіюся, що ви не даєте до цього причини.

— Не бійтеся! Я хочу сказати їй тільки два, три слова, — говорив кадет і взяв студента під'рамя.

Рука в руку, як найкращі два приятелі, підійшли два гарні молодці до альтани, в якій звеніли ще звуки останньої стрічки пісні.

— Марійко! Цей пан до вас з ділом, — сказав Івась. — Вправді я теж хотів би дещо почути з ваших уст, але гість перший, тому відійду.

— Залишися, залишися! — відозвалася дівчина схвильованим голосом, — це, що я тобі, Івасю, сказати маю, може статися й в приятності цього пана.

Це здивувало Солодканича.

Марійка тяжко зітхнула, наче перед важкою боротьбою. Рукою притишувала биття серця, її очі залилися сльозами, а обличчя споважніло.

— Слухай, Івасю! — відозвалася вона сердешно, — я прикликала тебе, щоб ти почув від мене моє останнє слово. Та зробила я це тільки тому, що тебе шаную, інакше я не відважилася би тобі сказати, що тебе люблю... І я не відкликую цього; так, я це сказала, тому, що тебе справді люблю — як брата. Я складаю в твої руки всі докази моїх почувань, сердешности, довіря, все, що моє серце до тебе, як брата, відчуває, Івасю!

Це був удар прому з ясного неба, удар, під яким сильний дуб паде розторощений. Івась сховав своє обличчя в долоні.

— Я знаю, що ти вичікував іншої любови від мене, — продовжала дівчина, — але цієї любови нема вже в мене, — вона стала виключною вла-

сністю оцього пана, якого я кохала ще в дитинстві, на шкільній лавці, та й по сьогодні не перестала любити цілим жаром першого кохання. Мені не сором сказати, що в цьому коханню лежить ціле моє життя, — я можу тільки один раз любити, та коли ж перестану любити, тоді напевно помру. Розумієш, мій друже, чому я можу тебе тільки як свого брата любити?... Ободрися, Івасю! Я повторюю твої власні слова: Половину мого серця я оставляю мому коханому, а другою наділюю тебе й батьків. Інакше я зробити не можу, — Господь не дав мені двох сердець.

— Марійко, змилосярдися! Чи знаєш, які страшні терпіння завдаєш мені своїми словами? — застогнав сирота. — Чи не бачиш, що моє терпіння таке саме, як ангела, що його скинули з небес до пекла, без надії визволення?

— Знаю! Але хочу бути твоїм добрим лікарем, який не боїться випалити рану гарячим залізом, щоб вона не була причиною втраченого життя. Твій біль прошибає мене вдесьтеро, однак я не маю кращого способу. Будь мені любим братом, я буду тобі вірною сестрою. Такого кохання, яким Марійка не могла тебе наділити, вимолить тобі сестра в Бога, й ти найдеш його в іншій жінки, гіднішої від мене.

Івась підвів свою голову. Він був найнещасливішою людиною на світі. Його обличчя було мервецько бліде, посинілі губи закусив до болю, а з його очей можна було вчитати докори, гіркі докори, перед якими задрижала дівчина.

— Брате найлюбіший, глянь на мене іншим оком! — заплакала вона, — я цього не переживу! Гляди! Як жебрак молю в тебе милостині! Оце, яким досі ніюдин мужчина, навіть мій вибраний,

не може похвалитися, складаю як зачет нашої найширшої рідної любови.

І з цими словами обіймила вона його шию своїми сніжнобілими рученьками, та витиснула на його зимному чолі, довгий, щирий поцілуй.

— Добре, коли ж інакше не може бути, буду тобі братом! — сказав твердо Івась та випрямився як струна. Внутрішня боротьба вже в ньому переломалася. — Одначе, як твій брат маю право поставити цьому добродієві деякі питання.

— Прошу! — відповів Шварц, який був досі німим свідком події. На його устах не щезла ще злорадісна усмішка.

— Любите ви цю дівчину? — запитав Івась.

— Розуміється! — відповів кадет гордо.

— Над своє життя?...

— Ну, не інакше!

— Й над честь свою?

— Й честь.

— Чи хочете її щастя?

— Очевидно, що її щастя моя єдина ціль.

— Й подружитесь з нею?

Шварц zvolікав з відповіддю, хоч бачив, що Марійка аж дух у собі здержала, вижидаючи його відповіді.

— Якщо деякі непередбачені перешкоди не перебють, — сказав він опісля.

— Для справжньої любови немає перепон, вона потрапить терпеливо ждати, — завважив Солодканич, — чекаю на точну відповідь.

— Обіцяю!..

— Обіцяєте це перед Богом і ручитеся своєю честю?..

— Відкіля у вас право домагатися цього від

мене? Що ж то ви мій полковник? — спитав нетерпляче кадет.

— Я її брат, а брат має більші права, як ваш старшина.

— Коли вже так конечно настаєте, хай воно буде по вашому.

— Добре! Тільки будь ласка, дослівно повторити приречення, — домагався рішуче Івась.

— Обіцяю перед Богом і ручаю моєю честю, що візьму Марійку за подругу й буду старатися, щоб вона щаслива була, — клявся Шварц, а його губи дрижали, тільки не відомо, чи зі зворушення, чи може з гніву?..

— Вкінці прийміть до відома, — докінчив Івась, подаючи кадетові свою руку, — якщо заплаче Марійка хоч один раз через вас, я буду її безпощадним месником...

— — — — —

Заходяче сонце блідорожевими стрічками падало на розкинені хати села Лісного, озорюючи прекрасну картину дикої, гористої та нужденної околиці перед очима молодця, що відпочивав на верху Бескидських гір, втомлений далекою дорогою. Але він не радів пишним краєвидом; його думки блукали по сільських хатинах, — в його душі було мрячно, а в серці пусто!..

Нагло його зір зупинився на одній хатині. Вона стояла оподалік інших, невеличка, згорблена, як старенька бабуса. З цеї хатини вийшла підтоптана вже жінка, з коновками в руках. Побачивши її, наш подорожній зрадив та так ціпко стиснув свої руки, що вони аж затріщали.

— Навіщо я кидав тебе, моя рідна хатино?! —

заговорив майже крізь сльози. — В твоїх тісних закутках я не мав би був інших бажань, як тільки глядіти на божий світ, попасти чередку та, що Бог послав, попоїсти... А так, покинувши тебе, моя рідна хатино, я пірнув у широкий, безкрай світ, що надив мене дурничками, збудив у моїй душі бажання, та не дав засобів, щоб їм догодити. Моє серце переповнене мріями, але нема способу їх здійснити. Навіщо, ти, мамо, випхала свою дитину між чужих людей і знівечила в ній спокій душі?! В заміну за те несе тобі твій син оцей дрантивенький клуночок з лахміттям і надобавок гірке розчарування... Ти молила долю для свого сина, а доля глумилась над ним!.. З насмішкою вона післала йому на шлях дівчину, яка не зрозуміла його душі... Не збагнула, що сирота може кохати сильніше, аніж панич з титулами й повною мошонкою грошей... Але я суворий і в тій безглядній суворості несправедливий... Вибач мені, Марійко! Ти поступила, як кожна інша жінка, яка слухає своїх почувань, а не здорового розуму. Не можу вже назвати тебе своєю. Пропало... Але ймення сестри теж солодке ймення; воно дає мені деяке право берегти твоє щастя. Ти передчувала, що я потрібний буду тобі; я це бачив у твоїх заплаканих очах, коли ми прашалися. Й по пам'ятці, що ти мені її на відхідному всунула в руку...

Не видержав Івась, щоб після тих слів не вийняти з-за пазухи по мистецьки зробленої шакулочки з написом: „Найдорожчому братові любляча сестра М. Б.”

Довго дивився безталанний молодець на пам'ятку від коханої дівчини, що вона її своїми ніжними рученьками зробила, — та зітхнувши тяжко, сховав цей цінний даруночок за пазуху. Очі його

спочали на селянці, яка верталася з ріки з коновками. Він бачив, що його мати пристанула в половині дороги, поставила ведра на боці та сама гляділа на Бескиди, наче вона передчувала, що її одинак уже недалечко.

Ця німа розмова вирвала Івася з задуми. Він схопився з місця та побіг з гори надолину. Материнське око завважило його; посудини з водою залишилися самі серед дороги, — у старої Катерини тепер тільки одне бажання: пригорнути чимскорше свого Івася до грудей...

Її бажання здійснилися.

Але чому то цей зрівноважений, статочний і холоднокровний молодець зрошував грудь своєї матері так рясними сльозами?... Чому цей в боротьбі заправлений мужчина, розплакався, як дитина?... Вгадайте.

Катерина пізнала інстинктом матері, що в цих сльозах сина скривається велике терпіння. Тому теж по щирому привіті, стала вона його випитуватися.

Скоро довідалася мати про причину його терпінь.

— Як зветься ця дівчина, яку ти так полюбив? — запитала Катерина свого сина.

— Як ви, мамо, можете щонебудь подібного догадуватися, коли я вам про те ні словечком не згадав? — відповів Івась, повеселівши.

— Уже знаю!... Це пусте, як вона зветься. Вона не хоче тебе, їй подобається багатший і кращий. Чи не так? ...Нічого! Так у світі буває... З рукава води не націдиш. Ну, зажди терпеливо! Суджену й манівцями не обійдеш та зустрінеш її

Івась заперечив кивком голови.

— Здайся на мене! — запевнювала його ма-

ти. — Я вимолю й виплачу в Бога цієї ласки, що дочекаюся на старість тішитися твоїм щастям, хіба, що ти не заслужив собі його в Бога... Але цього не надіюся по своєму синові й тим не журюся. Багато більше непокоїть мене думка, що про тебе кожного дня навідуються, то післанець від міської влади, то війт, то знову жандарм...

— Що ж вони хочуть від мене? — запитав Івась.

У відповідь на це питання ввійшли до хати два жандарми.

— Чи тут живе Катерина, вдова по Панькові Солодканичеві?

— Тут, — притакнув Івась.

— А ви, добродію, певно її син, Іван Солодканич?...

— Так!

— Будь ласка з нами, — приказав старший жандарм, — ми маємо наказ відставити вас до уряду тому, що ви не послухали дворазового візвання та не ставилися до військового побору.

— Ставлюся завтра як стій, — відповів спокійно Івась. — Я щойно додому прийшов; я втомлений і сумніваюся, чи можтиму йти вночі...

— Вибачте! Але ми не можемо ждати до завтра.

— Якщо так, то йду негайно!.. Мамо, бувайте здорові!...

Бідна Катерино! Довго ти тішилася своїм сином?! Як хочеш іще хвилину подивитися на личко свого одинака, то зачини хатину й скоренько біжи за ним до міста.

Там, в окружному уряді, протокол відбувся коротко. Заява Івася, що будучи на студіях в Угорщині, він не міг ставитися до побору, не помогла;

шкода слів! Такого кріпкого, дужого, гарного молодця — ще б не узнали здібним до війська?! Таке марне слівце „здібний” не зворушило молодця, але серце його матері мечем прошибало. Її несподівана, друга розлука зі сином, була болісніша, страшніша як перша; але вона не заломилася, вона підбадьорювала Івася:

— Дванадцять років ждала я на твого батька терпеливо, доки він вернувся з війська, передержу і твоїх вісім літ, та всетаки дочекаюся від тебе потіхи на мою старість! Будемо разом жити!

Якщо не ясна надія та з нею терпеливе вичікування, — чим було би серце наших матерей? Не одна з них проклинала б цю хвилину, в якій сина на світ привела.

Транспорт рекрутів відходив у призначене йому місце. Німо, без слів жалю, прашчала Катерина свого сина; але коли він вирвався з її залізних обіймів, вона сіла на купку шутру при дорозі й закрила свої очі, щоб не бачити його та не збільшувати свого болю й туги за ним.

Як довго вона так сиділа, сама не знала. Коли ж уже відчинила свої очі, тільки курява застелила далекий шлях. Зловилася бідна мати за серце і з жалібним стоном поточилася без чуття у рів.

— Впилася баба, от погань! — кидали в її сторону, переходячі люди...

IV.

На рівнинах „європейського раю“, цієї так щедро дарами природи наділеної Льомбардії, дивні дива діялися. Там, де недавно ще вкривалася земля буйними рижевими плодами, що радували око свого господаря, сьогодні там море людей. Які ж це люди?... Ні, це не діти любови, це післанці війни, — вони не ангели мира з галузкою спокою в руках, тільки віщуни жорстокої війни, зі смертоносним оружжям у руці, віщуни заглади й руїни.

Це пропам'ятний 1859. рік, коли то галицькі полчища бодро остоювали честь австрійської імперії проти згорділого Франка та його послухного сабавдського прислужника!... Боролися тоді наші сини до останнього удару серця — до останньої краплини крові!...

Земні плоди впали першою жертвою грізної війни. Розкішні квітники й широколисті дерева каштанів впали під ударом сокири військового ремесла, а пишні квіти лягли здопані під ногами мужви й кінськими копитами. З дерев збудували військові бараки, а квітами встелили шлях смерті...

— — — — —

В одному селі, в тісній кімнаті пустої хати, де сонце продиралося крізь замурзяні, манюсінькі шибки, сидів 30-літній мужчина в старшинському однострої одного галицького полку. Перед ним,

на столі, лежали два листи. Старшина взяв одно письмо до рук і довго, довго придивлявся до нього; з великим зацікавленням придивлявся він листові, що його коперта вкрита була різними поштовими значками багатьох держав. Воно, це письмо, мандрувало різними шляхами, поки дійшло до належних рук. Старшина похитав головою й рішився розтворити коперту. Коли ж він глипнув на підпис у листі, на його обличчі пробилося велике зацікавлення, яке скоро перейшло в тугу й ступнево змінювалося в терпіння, біль!.. З таким почуванням сягнув він по другого листа й скоренько глотав очима слова, писані дрижачою жіночою рукою. Перечитавши це письмо, довго дивився на нього; очі його, наче запалися, він не знав, що бачить, тільки бліде обличчя його вказувало, що його серце вкривається новими ранами.

Від кого ці два листи? В першому осьтакі слова:

Найдорожчий Добродію!

Від часу Вашого відїзду від нас, я не одержав від Вас ніякої вістки. Даром жив я в надії, що по шкільних феріях вернетесь у нашу хату; щойно пізніше, по деяких роках — я довідався, що Ви при війську. Не буду описувати шляхів, якими я шукав місця Вашого побуту — але не гарно з Вашого боку, що Ви досі не відозвалися ні словечком до нас. Вибачте цей докір людині, яка Вас любить і напевно знає, що Вас ніколи нічим не образила. Я люблю Вас, як рідну свою дитину, тож відплатіться мені за це любовю сина, тимбільше, що я остався єдиний у світі — старий сирота! Жінку мені Господь узяв, Степан, по втраті доброго провідника

у Вашій особі, зійшов на лихі стежки та помер у нужді, в далекій чужині. — А дочка моя?.. Вона теж померла для мене!.. Не пишу про всі обставини, щоб наново не розятрювати своїх глибоких ран, які мені нещасна дівчина завдала; — а хочу забути, що я мав колись дочку. Як тільки найскорше можете, візьміть відпустку й поспішіть у мої обійми; потіште нещасливого батька хоч кришиною цієї любови, якою Ви свою матір любите, а я буду до смерті щасливий!... В суді зложив я документи, на основі яких роблю Вас необмеженим власником і наслідником мого цілого майна та приймаю Вас за свого сина. Не відказуйтесь, ради Бога, та знайте, що я кращого сина не найду! Я обіцявав собі давніше, що Вас у парі з Марійкою пригорну до мого батьківського серця, — я знав, що Ви її любили; але не так сталося!.. Сьогодні був би я несовісний, якщо я бажав би, щоб Ви своїм чесним іменем укрили сором дівчини... Такої жертви я не смію від Вас бажати. Ви безумовно мій син. Поспішіть хоч з одним словечком розради, як самі не можете пригорнутись до грудей Вашого батька —

М и х а й л а Б о р о д а ч а

А друге письмо:

Найлюбіший брате!

Не повіриш, як солодко пригадати собі, що я маю брата, який мене зрозуміє, коли ніхто сили моєї любови оцінити не міг, — який мені вибачить, коли всі осудили мене, — який не відречеться сестри, коли її рідний батько та мати відцуралися. До брата тільки прибігаю, щоб на його грудях у моєму горю виплакати...

Я кругла сирота!... Той, що його ім'я не повинно знаходитися в письмі до Тебе, ошукав, звів мене — але проклинати його, моє вірне серце не може!.. Я тільки один раз кохала та тільки на одну ставку кинула всеньке щастя мого життя та... пропала! Не клени й Ти його; забудь йому, як й я забула провину. В мене тільки одне прохання до Тебе, щоб Ти виблагав прощення для мене в мого батька. Мати була мені прихильна, але померла, батько строгий! Не виню його за строгість, бо він при цьому справедливий. Я провинилася, що самовільно залишила батьківську хату, цей храм усіх святощів, ненарушимого спокою й тихої любови. Я терпеливо переживаю ганьбу, найгіршу, яка тільки на жінку впасти може — я переболіла втрату любови цього..., але втрати батьківської любови я не переживу! Мій батько, я вірю в це, не відкаже Твоїм проханням; хай прийме він мене за найгіршу слугу, щоб я тільки могла під одним дахом разом з ним перебувати! Коли ж, за Твоїм посередництвом, сповниться моє бажання, тоді на смертній постелі вишепче ім'я Твоє надусевдячна сестра Твоя

М а р і я

Чого же немилосердна судьба приказала воскреснути, каменем забуття приложеним, гірким терпінням, спогадам?! — гірко сказав старшина й випустив письмо на землю.

Тишина залягла в кімнаті, наче хотіла освятити тиху рану, німий біль молодого серця.

— Товаришу Солодканич!... Живеш ще, самотній монаху? — запитав голосно, входячи старшина і потряснув сильно рамям першого.

— Ну!... Ти, бачу, сьогодні на квасному сосі!...

— продовжав він весело. — Но, що ж?... А, а!... письмо! — докинув старшина, побачивши письмо на землі. — Воно від жінки!.. Може твоєї найдорожчої?... Й Марія їй ім'я!.. Вибачай, друже, що я мимоволі вкрав твою тайну. Одначе не бійся, щоб я тебе зрадив!... Цього не зроблю, під словом честі! Тепер уже знаю, чому тебе досі ні добре вигодована чешка, ні пристрасна мадярка, ані розніжена німка, ані чорноока волошка та цілі плеади других красунь не брали в полон!...

Солодканич небагато зважав на пусту балаканину свого друга.

— А не можна б своєму товаришеві звіритися, — продовжав цей же з гумором, — хоч би з цього, до якої народності зачисляє себе голубка добродія Солодканича? Це — либонь — рідкий зразок жінки, коли вона його так розлюбила, що навіть сльози бачу в його очах, точно як в учениці, яка при першому вальсі своєму товаришеві танку на ногу наступила.

— Ця гвінейська муринка, яку штукарі в Медіюляні за гроші вказували, це теж рідкий тип жінки! — відозвався врешті Солодканич, зі шутливою насмішкою. Але цим не розв'язав загадки своєму товаришеві.

— Бррр! — отрясав зі себе старшина немілі почування. — Не завидую твому захопленню, ні твоїм блаженним успіхам.

Уміжчасі веселий старшина закупив папіроску та ще раз глипнув на залишене письмо.

— А! Ще раз пробач! Це письмо від сестри!.. Я не знав, що в тебе сестра; це вже інша справа!.. З довіря сестри до брата годі шуткувати. Це святі почування, перед якими навіть такий вітрогон, як я, має більшу пошану, як перед лайливими прика-

зами нашого надстаршини, або перед настороженим вусом майора. Але ти, друже, не знаєш, чого я до тебе прийшов.

— Безсумніву тому, щоб наговорити повну хату, — відповів знехотя Солодканич, — тільки вважай, що кімната непростора, треба б вікна та двері повідчиняти, щоб ми не подусилися, любий Райловичу?...

Старшина Райлович кури́в цигарку й докинув свою замітку:

— Й так і ні. Я повинен виявити тобі дві новинки, одну по другій. Перша те, що завтра подамося вперед і післязавтра вже стрінемося з ворогом, а це не дуже мила річ. Неодному з нас кости поломають, тому, врадили ми сьогодні уладити прашальну вечеру, до побачення на цьому, або тому світі!... Й це саме друга новина. Отже ходи зі мною в город Тедеска; там пишне вино італійців. Там уже сходяться старшини всіх відділів і полків. Хто перший прийде, щасливий, що найде місце до сидження, а хто припізниться — хай і на землі сідає.

Солодканич мовчав і тільки головою заперечив.

— Що?... Не підеш?... Сьогоднішній день ще наш, а завтрашній, не знати, чий буде; то ж жиймо до вечора, як годиться молодцям!..

— Та я радо пішов би, одначе з приводу оцих листів, не надаюся до веселого товариства, — відповів Солодканич, — буду між вами наче монах з молитвословом.

— Не бійся! Не будеш сам, обидва ми однакові! — переконував його поручник. — Мені теж не надто весело напередодні смерті. Жаль мені цього дурного світа, що його може мені видерти

ще дурніша куля; одначе мені ввижається, що той жаль мине, якщо доволі побалакаємо, мій друже!.. Далі, сама чемність вимагає попрощатися зі своїми товаришами. Вкінці, знаєш, що я роками служби старший від тебе, та по військовим приказам ти маєш мене слухати. То ж: Шапка на голову! Й походом руш!..

Не допомогло, — Солодканич мусів піддатися дружній волі свого товариша, який взяв його під рамя й попровадив у сад, де збиралися старшини. Вони заняли вигідніші місця, щоб і собі свobodно поговорити та всіх бачити.

Поблизь їхнього стола при другому столі сиділи три старшини — два молоденькі, третій дещо підстаркуватий, якийсь капітан, що верховодив у своєму товаристві. Він дещо заголосно говорив і не так поволився, щоб можна це було назвати приличним. Його численні перемоги, але не на полі слави, тільки в його любовних пригодах — оце точка, доокола якої його слава кружляла. Він забавляв своїх молодих товаришів оповіданнями про різні жінки, їх вірність, невинність і другі теревені.

— Слухай, Солодканичу! Я хочу тобі одне діло виявити на випадок, як ти мене переживеш... — зачав Райлович.

— Пст! — упімнув його Іван.

— Якже ж то? Тебе, монаха, цікавить це гидке оповідання, що мені легкодухові, мерзьким видається?...

— Не оповідання, тільки сам оповідаючий мене цікавить.

— Як там?... Не розумію, чому? Це звичайна собі людина, яку мамуня щодня пригладжувала, а батько не дав йому свого розуму. Відав, це дуже пещений песик, що вже в так молодому віці

дослужився трьох зірок. Але кажу тобі, що він тепер саме зголосить себе хорим; такі найбільші крикуни, завжди так роблять, як треба в поле йти!

— Так, це він! — сказав до себе Солодканич, не зважаючи на заввагу свого друга. — Але все-таки треба довідатися про його назвище, щоб не помилитися.

— Як його ім'я?... Це легко довідатися, — відповів Райлевич і відвернувся до свого сусіда надпоручника.

— Вибачайте, мій друже, що вам перешкоджу. . . .

— Чим можу служити? — запитав цей чемню.

— Ви з одного полку з тамтим капітаном, ви мабуть будете знати його ім'я.

— О! так безумовно, — відповів з усмішкою — це барон Шварц.

— Так! Це дійсно він! — промовив схвилювано Солодканич, який легко поблід.

— А - а! Він і ваш знайомий? — дивувався надпоручник. — Це знайомство відай старшої дати, як моє...

— Так! Ще зі шкільних часів. Я тоді кінчив гімназію, а він надягнув кадетський однострій...

— І він капітан, а ви поручник; це вас гніває, — перебив терпко надпоручник. — Але ви ще дуже по молодечому думаєте, мій друже! Скажіть, чим цікавилися б молоді жінки старих майорів і генералів, якщо не було б таких гладких молодиків, як саме Шварц?...

— О! Це для мене байдуже, — відповів холодно Солодканич, — між мною та цим добродієм капітаном зовсім інша справа.

— Безсумніву якась жінка, що станула поміж

вас обидвох, — засміявся надпоручник. — А що? Не вгадав я?... — запитав він по хвилині.

— Не перечу, — відповів Солодканич спокійно. — Але ця справа дещо інша, щоб назвати її смішною та легко її поладнати.

— Ов! Заноситься на бурю! — завважив Райлович. — Вибачайте, товаришу поручник, якщо я обидив вас своєю веселістю, — сказав щиро надпоручник — і стиснув руку Солодканича. — Я не мав цього на думці. Але хто так гаряче бажав собі, як саме я, покласти свою втомлену голову на груди коханої жінки, цей не може інакше називати любов, тільки святою. То ж я ніколи не мав би відваги насміхатися з правдивої любови!... Так, я признаюся, моє бажання було б сповнене, якщо світ не був би засіяний паразитами, які дигають тільки на чуже щастя, як оцей капітан...

Надпоручник не договорив імені, він попав у велику задуму над чаркою вина.

— Що ще більше про капітана Шварца говорити? — продовжав він, ставлячи твердо на столі випорожнену чарку. — Хіба ж самі бачите, що він не має ані одного друга між своїми товаришами. Ніхто з ним не живе, хіба в службових справах; а поза службою він дружить з молодими старшинами, які не знають ще, що він за пташка.

Але Солодканич не слухав уже того говорення; він тепер бачно вслухувався в те, що капітан Шварц меле своїм довгим язиком, та з чого його молоді приклонники на цілий рот сміються.

— Це ваша остання любов, пане капітане? — запитав один з молодих.

— Остання хіба ще ні; чейже так скоро не вмру. Я надіюся пережити ще багато любовних пригод.

— На сьогодні вона остання, — завважив другий. — Але ми хотіли б дещо цікавого почути про вашу першу любов; вона мабуть дуже інтерна...

— А так; відносно цього, що вона зі всіх найдовше мене цікавила, — відповів із самовдоволенням Шварц. — Очевидно, що я був тоді ще учнем у любові; дев'ятьнадцять або двадцять... не пригадую собі точно, скільки років мав я тоді; але знаю, що тоді був я вже кадетом, тож мій старшинський однострій припав до вподоби міщанській дівці, так, що вона мені на ласку й неласку здалася!... Не так воно легко зразу прийшло, її стеріг батько, наче своїх черв'яків у скрині, та ще один голодний студентина охкав до неї та мало що не принадив її серця для себе. Але я завчасу пізнав затії ворога, станув сильно у своїх намірах, сміливою атакою заволодів твердиною серця дівчини, й забрав її в полон. Так!... Ви хіба догадуєтеся, що таке полонення було для мене догідне, а для неї ненайгірше. То ж згадуючи такі гарні часи, запиваю:

— На спогад цих веселих хвилин, які я з мамою Марійкою пережив!

У цій же хвилині станув Солодканич за плечима капітана.

— Дозвольте, пане капітане, щоб я теж випив з вами з такої нагоди, — сказав він спокійно, але зі злобною усмішкою.

Шварц відвернувся нетерпляче та нахмурич чоло.

— Стоїть перед вами поручник Іван Солодканич, давній ваш знайомий, якщо пригадуєте собі хату Михайла Бородача в Пряшеві.

— А, дуже мені мило! — відповів схвилювано Шварц. — Якже ж вам живеться?...

— До цієї хвилини гарно та весело! Особливо весело, як чується таку цікаву повість, яку я щойно з ваших уст поневільно зачув. Може б ви, пане капітане, ласкаво повторили її ще раз; я нею дуже захопився.

Шварц не знав, що йому далі робити, але своє збентеження скривав уміло перед молодиками.

— Вибачте, — впала його холодна відповідь, — що тим разом не сповню вашого бажання, та головню тому, що повість двічі перечитана тратить багато на своїй вартості.

— Навпаки, вона стає ще точнішою, якщо з подробицями її переповідати, — говорив з гіркою усмішкою Іван.

Надпоручник Райлович і другі старшини окружили стіл, де велася така розмова.

— Коли ж ви не хочете, пане капітане, то я, на щастя, можу вас виручити, — цідив з притиском Солодканич. — Врешті вірю, що ваші приятелі признають мені в цьому правду. То ж слухайте!... Не буду розводитися, якими штучками ви здобули любов Марійки; вона полюбила вас цілим жарем своєї першої любови та вона досіль вас не забула любити, хоч ви так підло з нею поступили. Правда, що в хаті її батьків находився тоді голодний студент, який також полюбив вашу вибрану перший раз та zarazом останній. Марійка ж була найкращою між своїми ровесницями. Але, цей голодний студент, сьогодні на рівному вам становищі, він носить теж старшинський однострій, тому може вас, пане капітане, запитати, що ви зробили з Марійкою?

— Яким правом ставите мені таке питання? При чому тут ви? — спитав Шварц.

— Таким правом, що вона є моєю сестрою; вона признала мене своїм братом, а її рідний батько признав мене за свого рідного сина. В мене знаходяться письменні докази; передаю їх до перевірки нашим товаришам старшинам.

При цих словах передав Солодканич листи надпоручникові, який разом з Райловичем стали їх перечитувати.

— Врешті ці докази не дуже потрібні, — продовжав Солодканич, — чей же ви, пане капітане, не забули ще цієї хвилини, коли саме Марійка у вашій приязності освятила наш родинний союз, складаючи свій невинний поцілунок на мойому чолі. Ви хіба теж не забули, що ви присягнули переді мною на віру в Бога й на свою честь, що вженитесь з нею.

— Твоє право, Солодканичу, постояти за честь бідної дівчини, є неоспориме, — признав Райлович.

— Без найменшого сумніву! — притакнув надпоручник.

— То ж питаю вас, пане капітане, хочете своє слово додержати?

Шварц засміявся на весь рот:

— Чого вам ще не захочується? Неможливо! Таки просто неможливо!...

— Старшина повинен своєю честю берегти, — сказав холодно Солодканич, — коли ж бо є перешкоди важні, то повинен їх виявити та доказати. Тому, будь ласка, скажіть, чому неможливо?

Шварц намагався відповісти, але щойно по довшій надумі сказав:

— Мої панове! — говорив він до старшин. — Чи слово чести, сказане в часі молодечого пориву, може обов'язувати ще людину, яка знаходиться

сьогодні в інших обставинах і займає вище становище?

— Або правильніше, — підхопив Солодканич, — чи честь починається щойно у старшини, а в молодого кадета є тільки пустим словом?...

— Пане бароне Шварц, — сказав з повагою надпоручник, — ви носили тоді той самий старшинський однострій, що й сьогодні, та хоч ви не мали ще тоді старшинських відзнак, то все-таки ви були кандидатом на це становище. Тому ви добре знали, що від вас честь жадає.

— Мабуть і вам, мої панове, трапилась не одна подібна любовна пригода; це ж заняття веселих старшин. Чим же уприємнити собі невеселе життя в гарнізоні? — виправдував себе Шварц.

— В якому регуляміні ви про таке читали? — запитав з насмішкою Райлович.

— До подібного роду старшин мене не зачисляйте; це собі випрошую, — додав твердо надпоручник.

— Хочби й так, то все-таки ніхто зі здорово-думаючих людей не буде домагатися в мене, щоб я ділився моїм невеличким майном з міщанською дівкою та вкривав її низьке походження моїм шляхотством. Мені треба жінки з іншими прикметами...

— Знаю про те й на щастя нахожуся в спроможності, допомогти вашому чесному намірові, — відповів Солодканич. — Саме з писем, які товариш надпоручник і мій друг Райлович переглянули, довідається, що я стався правдивим і безсумнівним власником цілого майна Михайла Бородача. А те, що воно є значно більше, як ви, пане бароне, надієтеся, подаю вам до відома. Отже заявляю, що я готовий негайно ціле майно відступи-

ти в придане Марійці, зі застереженням доживотної ренти для її батька. Собі не лишаю нічого. То ж перша точка вашої оборони не має значіння. Відносно ж другої точки, позвольте собі, пане бароне, сказати, якщо тоді союз з міщанкою не був баронові позірним, то само собою, не буде й сьогодні, як йде про нагороду обиди, що ви її вчинили чесній дівчині. Сподіюся, що світ, хоч як він сьогодні зматеріялізований та гидкий, справедливо оцінить ваш поступок. Але ще одно! Ви відсилаєте нас уперто до свого шляхотства, — щоб ми про це не забули!... Шляхотною вашої поведінки ніяким способом назвати не можу; але на сьогодні краще замовчати. Признайте самі, ви клятвою облесно підійшли дівчину, виволікли її з батьківської хати, позбавили чести та кинули на ганьбу серед вулиці. На добавок зла, ви сьогодні явно насміхаєтеся з її чесного ймення!

— Залишіть свою проповідь, нею мене не повернете, — засміявся Шварц з повною досадою.

— Нічого не шкодить! Совісна людина повинна вжити всіх середників, без огляду на те, чи вони дійдуть до грубої шкури грішника, чи теж ні. Тому так я говорю. А ви, добродію, надієтеся при допомозі старшинського становища добитися вищого панства, хоч ви забули, що я можу так зробити, що ніхто з товаришів не схоче з вами під одним прапором служити й ви будете змушені виступити з армії. Що тоді? Дайте відповідь. Тоді ваше розтрачене майно не поправить ця біла рученька, на яку ви сьогодні свої надії лелієте, ні сама Марійка — вірте мені, не схоче вашою бути, та вам, пане бароне, не залишиться ніщо інше, тільки жебрачий костур.

Шварц чув, що кінець з ним. Він не передбачував такого виходу. Одна тільки думка прийшла йому до голови, що двобій може спасти його честь.

— Но, як же, пане капітане, нічого не скажете на своє виправдання? — запитав твердо Солодканич.

Тихо, як маком сіяв.

— Хочете, щоб я назвав вашу поведінку відповідним словом?

— Хочу! — відповів тихо Шварц.

— Так ви підла людина! — сказав голосно Солодканич. — Негідна зватись старшиною!

— Дасьте мені сатисфакцію за нарушення моєї честі! — відповів збілілий капітан.

— Заки ще відповідь вам дам, позвольте вислухати мою думку про двобій. Знайте, що ви, або я, один з нас паде трупом. У першому підкривда дівчини й п'ятно з вами до гробу, — в другому, ви також моєю кров'ю не змиєте цього п'ятна зі своєї честі.

З острахом глянули всі старшини на Солодканича.

— Та - ак?... Ви боїтесь? — злорадісно запитав Шварц.

— На це дасть вам відповідь мій посередник, а мені не годиться більше слів у вашу сторону витрачувати! — сказав спокійно Солодканич і відвернувшись, подав Райловичеві своє бажання.

— Мій друже, вчини мені цю прислугу та другого посередника знайди між нашими товаришами. На всі умовини я згори годжуся.

— Хто буде моїм посередником? — запитав одночасно Шварц, але всі приявні старшини мовчали, навіть молоді товариші його веселих опові-

дань не спішилися. Так! Двобій в часі воєнної суматохи не ворожить нічого доброго.

— Коли ж ніхто не підіймається цього завдання, то я мушу бути вашим секундантом, пане Шварц, — відозвався під кінець надпоручник, — але не тому, знайте, що вважаю себе вашим другом, врешті самі про це вже знаєте, я ним бути не можу. Приймаю цю почесність тільки тому, щоб виповнити всі умовини, які конечні до правильного двобою.

Посередники вважали, щоб двобій відбувся ще сьогодні перед заходом сонця, — шкода часу тратити. Друга справа оружжя. Шварц, який не надто вміло орудував шаблею та в надмірній своїй радості на своє щастя домагався, щоб двобій вчинити по американськи, а саме, щоб тільки одна пістоля була з кулею, а друга порожня. Але посередники відкинули його домагання. Рішено, тому, що обидва суперники стануть у віддалі двадцять кроків біля себе, та на окремий знак, одночасно до себе вистрілять.

За дві години мав відбутися двобій. Солодканич написав письма до тих, що близькі були його серця. Листа до матері, в якому він з нею коротко прашався, по хвилині надуми подер.

— Скорше переболіє втрату сина, — думав він собі, як з чужих уст про це довідається. Буде вірити, що її син на війні згинув.

Написав він теж листа до Бородача.

— Найдорожчий Батьку!

Цим солодким іменем відзиваюся до Вас, щоб виявити найбільшу пошану і мою синівську любов до Вашої добросердешності. З найбільшою радістю приймаю Ваші бажання. — Самітній людині, що стоїть напередодні смерті, у двоє мило мати

батька та відчувати, що є ще на світі хтось, що заплаче по втраті свого сина. Але друге Ваше бажання, щоб я прийняв ціле Ваше майно на себе, на це згодитися не можу. Я чую й серце мені про це говорить, що я з війни не вернусь живий... Так, навіть що ж мені помершому майно?... Ваше благословення необхідне для мене. Поблагословіть сина, найдорожчий Тату! А майно віддайте в руки тої, що до неї у Вашому серці жевріє ще любов. Простіть мені, це брат просить для сестри. Вона провинилася, але Ваша батьківська сердешність — на взір євангельського батька, який радів, що відзискав свого сина, — хай проломить леди Ваших почувань. Це буде доказом, що Ви мене любите, та про це Вас, Батьку, прохаю, як на смертній постелі вмираючий син, що благословити буде в останній своїй хвилині пам'ять так любого й ласкавого Батька".

Друге письмо писав Солоджанич до Марійки. „З людиною, яка Тебе так підло звела, — писав він, — я нещасливою волею судьби сьогодні стрінувся. Я був би невірним братом, якщо не постояв би я за честь своєї сестри. Між нами обидвома прийшло до розмови, та внаслідок цього сьогодні будемо зводити поміж собою двобій. Коли ж уже одержиш оце письмо не будеш уже мати брата. Я радо жертвую життя за Твою честь. Навіть тоді, якщо вийшов би я живий з цього двобою, чекає на мене строгий воєнний суд — а з ним також смерть! Врешті, хоч би я якимсь чудом вийшов живий з усього цього, то й так не залишається нічого кращого, як тільки попрощатися з Тобою на віки, бо, якби я міг глянути в очі Тобі, що моя рука видерла життя того, що Ти його любила. То ж прощай назавжди, та при боці свого

батька, який вислухає моїх прохань і пригорне Тебе, не забудь згадати ім'я Твого брата".

Точно в означеному часі явилися противники зі своїми заступниками, в умовленому місці.

— Чи можливе, мої добродії, щоб ви ще помирилися? — запитав для форми надпоручник.

Обидва противники мовчали.

— То ж починайте!

— Прощай, друже! — сказав Солодканич до Райловича, — мене напевно винесете відсіля неживим...

— Чому так думаєш?

— Тому, що я стаю в обороні честі любої дівчини, яка ніколи моєю не може бути. Навіщо ж мені життя?...

— Раз! — крикнув надпоручник.

Шварц підніс до гори пістолю, а Солодканич держав її ще в долині.

— Чому не міриш? — з боку запитав Райлович.

— Хочу, щоб він мене вбив. Але боюся, що так не буде, бо він зависоко мірить і рука його дрожить....

— Друже, на милість Божу! — шепнув Райлович.

— Як хочеш конечно, щоб дурна формальність відбулася, хай буде по твому, — відповів Солодканич та не дивлячись на свого противника, підніс пістолю на пів росту людини.

— Три!... — крикнув надпоручник, та його поважний голос заглушив грім двох одночасних вистрілів.

Коли дим прорідився, побачили заступники, що Солодканич стояв спокійно на своєму місці, а Шварц лежав у судорогах на землі.

— Немає рятунку! Куля перейшла крізь легені! — сказав один із них.

— Цього я не надіявся й цього я не бажав, — сказав сумно Солодканич. — Бог мені свідок, що я хотів його пощадити!... Мої панове, не зробив я чогось проти правил честі?...

— Ні! Прийміть нашу пошану! — відповів за всіх надпоручник.

— Щиро дякую та zarazом прошу, щоб ви були ласкаві повідомити нашу команду про цей випадок, — сказав Солодканич і спокійно пішов додому.

В його голові клубилися густо мрячні думки. Він гірко зітхав.

— Боже! Не відмов мені цієї благодати, щоб я з цим життям якимось попрощався. Жити мені неможливо — почуваюсь, наче злодюга, що двигає тяжкі кайдани. Господи! Здійми з мене ці терпіння, я на них не заслужив собі!...

Двері відчинилися, явився адютант генерала,

— На приказ команданта прошу віддати в мої руки свою шаблю, пане поручнику, та ходіть ласкаво зі мною!

Без слова спротиву сповнив Солодканич цей приказ. У наступному дні стояв уже перед воєнним судом. Він не оправдував себе зовсім, тільки його товариші свідки чесно його боронили. Вони заявили, що Солодканич намагався всіми способами та можливими середниками поладнати свій спір зі Шварцом у мирній дорозі; однак Шварц уперся та замість чесно закінчити своє діло, визвав Солодканича перший на двобій, сумніваючись у його лицарськості. Зокрема старшини полку, в якому Шварц служив, дали Солодканичеві багато доказів свого співчуття. Шварца ніхто

в полку не любив, за те Солодканича, хоч він не брав ніколи участи у веселих забавах, усі загально шанували й звали Монахом. Солодканича не засудили на кару смерти, тільки позбавили його старшинських прав і як звичайного рядовика засудили його на трилітній побут у кріпості та на вісім літ поновної військової служби.

Рівнодушно вислухав Іван цього присуду; він відрікся навіть права просити зменшення карі в цісаря.

Опісля бачили його люди як він, вже звичайний рядовик, перший гнався в найгірший вогонь! Наче, видно, шукав смерті!...

V.

Скоро минав час. Наче на хвилях буйного вітру, неслися важкі події. Австрійська армія побита під Садовою, ворог зближається до її серця, столиці австрійської держави, Відня. Австрія прийняла ганебні умовини ворога, щоб захоронити свою столицю перед переможцями.

Гляньмо на мить в одну галицько - польську хату.

У кімнаті дві жінки, заняті читанням. Старша переглядала з гарячковим поспіхом нові часописи, молодша заглибилась у своїх різних листах.

— І знову треба нам чекати на відродження нашої вітчизни! — сказала по якомусь часі старша. — В Австрії була наша єдина надія. Та, вона покорена, розторощена, наче миляна банька, а в умовинах миру нема найменшої згадки про Польщу!... Ох!...

— Ох!... — наче відгомін вирвалось з грудей молодшої дівчини. — Уявіть собі, дорогі мамо, у Вандзі перебуває тепер ранений старшина; молодий і гарний, як вона мені пише. Без сумніву, буде з цього мала любовна пригода, або цікавий роман. Вандзя напевно не випустить цієї обставини безкорисно зі своїх рук!

— Тобі завжди дурнички в голові, Ядвисю! — — відповіла неохоче мати. — Ти забуваєш про обовязки польської громадянки. На першому місці вітчизна, а щойно далі бажання свого серця!

— Хіба ж без вітчизни не можна любовника здобути собі? — запитала по дитячому дочка. — Моя думка інша; як довго не здійсниться моя ідеальна любов, що полонить моє серце, я про вітчизну й снити не хочу.

— Ти мрійниця, доню!

— Певно, що так!... Я думаю про мужчину, якого я ненадійно повинна пізнати, полюбити та відтак подружитися з ним. Тому я завижую Ван-дзі!... Так! Вона живе при головному шляху, й тому хто небудь загляне в її хату. А до нас, до такого глухого закутка хто трапить?...

— Хоч і глуша, але все-таки ти не можеш нарікати на брак гарних і чесних молодців. Сама ти знаєш, скільки то таких за твою руку побивалося; чому ж не вибрала собі деякого з них?... Ти в мене одна, та я не хочу вязати твоєї волі, маєш повну свободу рядитися своїм серцем і рукою. Од наче мені прикро, що ти всім відмовила.

— Мій милий Боже!... — відповіла гостро Ядвіґа, — як можеш, мамочко, домагатися від мене, щоб я прикула себе на ціле життя до одного з цих бездушних бовванів, до тих сівних машин?... Ні один з них не знає, що то за звірюка рогата, чи чубата — Жорж Занд, Поль де Кок, або Сі! — Всі розмови з ними або про погної, або про піятику! Мій ідеал не такий! Мені тільки військові до вподоби. Це зовсім інші люди! Гарні, сміливі, бистроумні, веселі... А як гарно вони освідчаються!... Сестричка Бася оповідала мені, що її надпоручник пів години куняв навколішках біля її ніг і цілував рубчик її одіння, поки вона рішилась піднести його ласкаво. Точ - точ, наче в повісті...

— Коли ж визбудешся цих своїх мрій?

— А чому ні один з них до нас не забігає? —

зітхнула набожно дівчина, не зважаючи на впімнення своєї матері. — Ага, відносно ж того, дороженька мамо! Прийшла мені чудова думка. Чи не добре було б, запросити собі одного раненого старшину?....

— Що тобі снується по голові?! — дивувалася мати.

— Нічого незвичайного; така мода тепер! Повір мені, мамо, що всі громадяни закладають у своїх хатах лічниці для ранених старшин. Про це Вандзя мені пише.

Мати, замість відповіді, зі сумнівом повела головою.

— І ми можемо так зробити, — продовжала Ядвіга, — прийняти двох, трьох. Чим більше, тим краще; буду мати до вибору.

— Якщо жив би твій батько, я не противилася б твоїм бажанням, — відповіла мати, — але сьогодні нам, жінкам, неприлично мужчин доглядати. Що люди сказали би?...

— Нічого не скажуть... — переконувала дочка. — Сьогодні така мода, що жінки піклуються раненими вояками. Пригадай собі, мамонько, хто пильнував рядовиків, чи не ми обидві?... Та за те вони тільки простецтвом відплачувалися нам: „Обивателько, подай води!... Обивателько, забавляй мене, бо мені невесело!... Обивателько, заспівай мені, бо не можу заснути!...“ — Тьфу! ...Гидко аж згадувати!... Цього я не надіюся тепер по старшинах, вони вічливі для жінок...

Не відати, що хотіла відповісти на це старша жінка, бо в цій хвилині сильне стукання потрясло дверима та вслід за цим увійшов у кімнату вояк. Випрямившись, як струна, він заговорив, мішаючи все до купи, як горох з капустою:

— Моє панство ласкаве! Прошу вас одну гречність для мого пана. Мой пан, офіцер, ранений на війні, видужав і казав себе везти до фатерлянду, але teraz нагло він заслаб у дорозі. Лежить на возі, наче мертвий, та не знати, що з ним робити? Ні з ним уперед, ані взад! Учиніть таке добро, панство, та прийміть його на яку днину; може ся обачить, як собі відпічне, або хоч до тямки прийде, та сам забефелює, що з ним далі робити...

Мати й дочка глянули на себе. В очах Ядвисі так і горіло одне бажання, а мати його негайно вгадала.

— Добре, привезіть його! Буде мати вигоду, яка тільки в нас можлива.

— Яне! Мацею! Поможіть тому воякові перенести недужого старшину до синьої кімнати! — приказала Ядвіга та сама подалася там, щоб приладити окрему постіль для недужого. Вона не хотіла сьогодні здатися на роботу служниці.

При допомозі служби перенесли раненого до призначеної кімнати. Він був зовсім без пам'яті, тільки короткий віддих, або ледви чуткий стогін, коли незручні слуги доторкались його раненої ноги, веліли здогадуватися, що в ньому тліє ще іскорка життя. Такий сумний стан недужого приволовив дівчину, що вона післала найбистріші коні до найближчого містечка по лікаря. За дві години був уже лікар на місці. Оглянув недужого, й сумніваючись, похитав головою.

— Кривава фебра, — промимрив він з ученою примхою. — Перевязки звільнили, рана відновилася — це зле! Одначе є надія, що недужий поборе недугу своїм кріпким організмом. Тільки точно виповнювати мої вказівки!

Лікар приїздив кожного дня, але завжди з недоволенням хитав головою. Пять днів минуло, а недужий все ще не приходив до пам'яті. Це неподобалось лікареві.

— Завтра напевно рішиться, або на один, або на другий бік, — сказав він.

Вірний чура не відходив ані на крок від постелі свого добродія. Коли він в гарячці вередував, або часто схоплювався з постелі, він заспокоював його, наче нянька дитину. Пять діб підряд він не спав, тільки дрімав у кріслі, особливо тоді, коли недужий бував спокійніший. В півсні не завважував вірний чура, як двері тихо відчинялися й легесеньким кроком до ліжка недужого підходила Ядвися. Він не бачив, як її темні оченята з любов'ю вдивлялися в бліде обличчя вродливого старшини; він не бачив теж, як раз недужий розплющив свої померклі очі та побачивши дівчину, витягнув до неї руки й закликав: Марійко! Марійко! Марійко!

Щойно від цього оклику чура прокинувся та бачив, як скоренько Ядвися втікала з його кімнати. Приневолена остатись, вона намагала свою приязність перед слугою якнебудь виправдати.

— Я зачула в сусідній кімнаті, як ваш пан дуже неспокійний та що він часто стогнав.

— Часто? — здивувався чура. — То я таки добре собі заспав.

— Я теж була переконана, що ви заспали, тому прийшла розбудити вас, — підхопила дівчина.

— Спасибі вам, панночко, за добре ваше серце. Тай бо є за ким падькати!... Такий чесний, добрий панище! — Чура, бачилося, мав охоту до розмови. Йому вже й надоїло бути німим про-

довж п'ятьох днів. Відчула це й Ядвися та не рвалася відходити.

— Але ж він і впертий, — продовжував слуга. — Ще не заклепла йому рана в лічниці, коли він уже каже: „Поїду додів, до матері, там може вилижуся; а як і вмиру — каже — то бодай не на чужині. Чи не так, Охрime? — питає мене. А я притакнув, бо знаю, що на своїй печі найлегше вмирати.

— А далеко його родинне місце? — запитала Ядвися.

— Або я знаю? Їдь та їдь, — каже до мене; я тобі вже скажу, де з дороги збочити, а де пристанути. Отже й збочив до вас і заїхав лежати.

— Як називається ваш старшина?

— Іван Солодканич. Я був у нього за першого стрільця тоді, коли він був іще перший раз старшиною. Шкода! Він був би сьогодні, якщо не майором, то напевно капітаном, бо всі любоби його. Але що ж? Біда стрінула його на гладкій дорозі.

— Як то? Я вас не розумію.

— То ж то, бо й є, панночко, — відповідає чура. — Я й сам до сьогодні гаразд не розумію, як це сталося. Посварився він з якимсь капітаном за дівчину; кажуть, що за свою сестру, та, — щоб були підчас сварки, от так по нашому трохи почубились, тоді була б правда того, хто на верху; а то гарячий народ ті старшини, зараз на життя й смерть!... Стріляли до себе та мій пан так щасливо ввалив у тамтого, що панич повалився горілиць і пиши кінець!...

— А що ж було відтак? — вона запитала, не скриваючи свого зацікавлення.

— Що? Те, що завжди по такій історії буває. Мого пана змели на просто, а тому, що я йому був уже непотрібний, приділили мене з ним до

одного відділу. Ми були разом у бою під Мадженто й Сольферіно. Він, як божевільний гнав перший на ворога, хоч я його переконував, що шкода класти голову за цапову душу. Але Господь і Пречиста зберегли нас. По війні він пішов до твердині, а я на відпустку. Аж на теперішню війну знову мене покликали та я застав мого давнього пана знову старшиною. Він з рядовика вдруже ввійшов у старшини. Але що йому з цього?.. Коби було його під Садовою ранило, там, де кулі як комахи бреніли... а то в запілля! Чорт зна, звідкіля взялася ворожа куля зпоза якогось корча, та вгадила його в коліно — пиши пропало!...

— Марійко, ради Бога, не втікай перед мною!
— кричав недужий в гарячці.

Ядвися скрилася в темнішому кутку кімнати, але Солодканич не розплющував очей.

— Це його сестра Марійка, за яку таку біду на себе стягнув, — говорив Охрим.

Дівчина попращала недужого зі співчуттям, при ньому залишився сам чура. Правду говорив лікар; недуга Івана стала переломлюватися. По вередуванні прийшов ненадійно кріпкий сон, який так недужого покріпив, що він уже того самого дня спам'ятався й здивовано глянув доокола себе.

— Де я?.. Що зі мною?..

— Слава ж Тобі, Господи! — відозвався радісно чура.

— А! То ти, Охрime? Скажи, де я? Пригадую собі, що я їхав додому, до матері!

— Правда, щирісінька правда!.. Лем про те не знаєте, що вам нагло погіршилося, та вже повних п'ять днів пройшло, коли ви про світ позабули. Так, я вас тут примістив, у дворі...

— У дворі?... Чий це хутір?...

— Якоїсь удови та її дочки, гарної та доброї дівчини. Вона все звідувала про ваше здоров'я. Але тепер нічого не говоріть, пане поручнику, лікар так велів.

— Дівчина?... Як вона виглядає?

На це питання та на інші, Охрим уперто мовчав; він зі щирим проханням поклав палець на свою губу, даючи знак старшині, що розмова для його некорисна. Цим він примусив Солодканича більше не питати і по хвилині Солодканич знову твердо заснув.

Схід сонця застав Івана вже пробудженого. Він приказав відчинити вікна до саду та жадібно вдихав благовонне повітря. Йому легше стало. Думки, що між собою наче нитки путалися, почали звиватися в круглий клубочок. І пригадав собі Іван, що в снах своїх бачив — наче крізь густу мряку, Марійку, яка нахилилася над його головою. Йому ввижалося, що то спіравді Марійка була біля нього, тільки виглядала вже так, як чужа... Та пригадав собі дальше, що він недалеко рідної хатини, недалеко найдорожчої матері; на цю згадку болісна туга заволоділа його розум, — він знав, що з приводу своєї недуги він не так скоро добереться до своєї хати.

Сьогодні лікар був зі свого недужого вповні вдоволений.

— Два тижні спокою, — казав він, — відтак будете могли проходжуватися на палиці по кімнаті. Але й тоді обережно, щоб знову не порушити раненої ноги. В кожному разі, перед п'ятим тижнем ані не думайте про відїзд.

Солодканич поневолі тішився цим рішенням, хоч як прикро йому було, що він не може, як його серце бажає, добристи до рідної хатини, — та ще

й тому, що мусів покористуватися гостиною незнайомих людей, яким — на його думку, його приязність була тягарем; це були жінки, які його прийняли в свою хату. Він бажав познайомитися з ними та по крайній мірі просити в них вибачення за надужиття прав гостинності. Але він не находив способу, як би це зробити. Сам він не міг явитися в їх кімнати, а просити їх до себе, йому не личило.

Минув ще один тиждень. Та його здоровля верталось на бистрому коні; він міг уже сам підвестися на постелі та при допомозі свого чурисісти у вигідному кріслі.

— Старша добродійка веліла вас запитати, чи могла б вона сьогодні з вами бачитись, — наче при війську склав звіт Охрим.

Давно Солодканич бажав собі цього, тому негайно післав свого чуру до старшої пані.

— Добродійка просить вас до сусідньої кімнати, — сказав чура, вернувшись, та посунув крісло зі своїм паном крізь відчинені двері.

На гнучкій, вигідній канапі сиділи обидві жінки, власничка хутора, вдова, та її дочка, Ядвися. На вид молодшої дочки поневолі вихопився Солодканичеві оклик захоплення, так що обидві жінки одночасно зжахнулися, швидко питаючи його, чи не погіршилося може йому, або чи знову не відживаються рани?

— Справді, поважані пані, запекла мене рана... але вже минуло!

Одначе не рана була причиною його оклику. Сердега Іван збрехав. Побачивши Ядвисю, він захопився, бо вона так була подібна до Марійки, що в першій хвилині він думав, що бачить перед собою свою любу сестру. Та, коли почув її чужий голос, зовсім не подібний до Марійчиного, срібно-

дзвінкого голосу, негайно зрозумів, що це помилка. А глипнувши ще раз на Ядвисю, він побачив, що вона дуже подібна до Марійки, але в дечому інакша. Волосся Ядвисі було темне, а в Марійки ясне, зі золотим блиском. Очі цеї горіли сильним вогнем, а губи її були гордо закроєні, де в Марійки оченятах була дитяча віра, а крізь її уста, в невинній усмішці, сяли як перелки, білі, дрібні зубки.

Розмова почалася звичайно так, як буває між незнайомими, що себе пізнають.

— Дуже мені прикро, — почав Солоджанич, відвернувшись до дівчини, — що я вам, шановна пані, своєю приявністю багато клопоту завдав. Щиро вам дякую за вашу сердешність та прошу наперед вибачити, що я ще один місяць буду надуживати вашої гостинности. Сумніваюся, щоб я скорше настільки до сил прийшов, щоб вибратися в дальшу дорогу.

— Це пусте, мій пане! — перервала дівчина. — Та як немилий цей випадок, але я всетаки вдоволенна, що внаслідок цього ми могли пізнати хороброго старшину. Але, щоб ми могли краще познайомитися, то надіюся, що й в приятному відношенні війни, треба б залишити всякі прихвалки. То ж уважайте, мій пане, щоб я на вас не загнувалася.

— Я теж такої думки, пані; але цим разом вина по вашій стороні, вельмишановна добродійко, бо ви самі вважаєте пустою хвальбою те, що я щиро відчуваю.

— Залишім спір про це, до часу, коли краще познайомилися. Сьогодні прийміть запевнення, що ми доложимо всіх зусиль, щоб ваш побут у нашій хаті, якнайбільше вам уприємнити. Тому розгостіться в нашій хаті, як у себе вдома. Хочете ви-

їхати на прогульку, то коні й прислуга на ваші прикази готові...

— Сумніваюся, чи могтиму вашою ласкою покористовуватися, — завважив Солодканич зі сумною усмішкою.

— А я не сумніваюся, я надіюся, що ви скоро видужаєте. Вміжчасі, я вважаю своїм обов'язком не відпустити вас, аж зовсім подужаєте. Сьогодні, славити Бога, маєте на стільки сил, що при допомозі вашого слуги, можете на сідалі перейти з одної кімнати до другої. Та, щоб ви не скучали, ось де для вас фортеп'ян...

— Жалую! Я сам не вмію грати, але за те я готовий три дні й три ночі не спати, та слухати музики.

— В такому випадку й я вам не поможу, — засміялася дідичка.

— Але за це ваша гарна доня напевно володіє цією штукаю, — завважив Солодканич, глянувши в сторону Ядвисі. — В часі мого довгого сну чув я деякі милозвучні тони й мельодії, які пригнічували мої розбурхані думки. Завдяки цим тонам я почув себе спокійно, наче дитина на руках матері. Ядвися почервоніла.

— Якщо бажаєте, то до ваших послуг наша невеличка бібліотека, — вмішлася з поспіхом мати. — Відносно ж снідань й обідів, я залишаю вашому бажанні, хочете в нашому товаристві, чи волієте в своїй кімнаті накрити.

— Черцем ще я не був; можливо, що стануся таким на старість. Та не знаю, чи приявність недужого не буде вам немилою...

— Залишіть! — перебила дідичка.

Служба накрила стіл до кави. Іванові здавалось, що він у знайомій, своїй хаті. Дідичка при-

гадувала йому своєю ввічливістю й повагою маму Марійки, а Ядвися його першу любов. Усе, що він погребав у забутті, сьогодні воскресло, за-вмерле серце почало відживати. Йому ввижалося, що він студент філософії, що він ще в цих роках, коли то його серце відозвалося першою й непогашеною любов'ю до Марійки.

Минали дні за днями, а Солодканич приходив поволі до сил. З поворотом здоров'я наставляв переворот в його душі. Так, як він давніше бажав чимскорше притулитися до грудей рідної мамі, так тепер повільно минав цей намір. Він так звик дивитися в обличчя Ядвисі, в якому бачив і відновляв спогади свого втраченого щастя, — він так любив прислухуватися її гарній грі на фортеп'яні та її чудовим пісням, що поневолі призабув про бідну, рідну стріху.

У душі Івана зчинився переворот... Що ж у цьому дивне?... Та ж сьогодні Ядвися грає ці тужливі українські думи, які гладять наболіле його серце цілющою рукою, повертають його душі благий спокій... Таких почувань він не переживав навіть у товаристві Марійки. Під вражінням цих думок новий, невідомий світ виринав у його уяві, манив його до себе та кликав його: Ти натерпівся доволі в своїм житті. Пора, щоб настала для тебе краща доля. Гляди, я даю тобі те, що ти досі навмання шукав. Спокій, любов, вдоволення. Що ще більше бажаєш собі, бідний ти, молодче?...

— Вам певно скучилась моя гра? — цим питанням збудила Ядвися Солодканича з його задуми.

— Чому так думаєте?

— Бо ви не прихвалюєте мене, а я хочу похвал... :

— Або радше маєте мене за звичайного хвалька.

На це не найшла Ядвися ніякої відповіді.

— Так, бодай, міг би я по вашому бажанні думати, — продовжав Солодканич, — якщо я не знав би, що похвали не завжди йдуть в парі з внутрішнім задоволенням. Неголосною, вправді, але зате справедливою похвалою для музики буває її божеський вплив на душу людини... А те, що я відчував, слухаючи вашого співу, ніякими словами не можу висказати, а тим більше оплесками.

— Справді так вам подобаються українські думи?...

— Кому вони не до вподоби? Мені тим більше вони по серці. Мені тепер здавалося, що тими думами заговорила до мене моя мати, якої я вже давно не бачив, такими щирими словами, яких я так давно не чував!...

— Ви мабуть тужите за матір'ю?

— Ще б ні! Крім неї нема в світі другої прихильної для мене душі. Ніхто, крім неї, не скаже до мене теплого слова. Без неї я круглий сирота!...

— Хто нікого не шукає, цей напевно й не находити нікого, — завважила дівчина рівнодушно.

— Чому так про мене думаєте? — спитав старшина.

Замість відповіді, перебирала Ядвися пальцями по клявіатурі фортепіану, добуваючи тужливі, м'яккі акорди.

— Хіба ж кожний, хто шукає щастя, його находити? Або кожний, що бажає дружньої душі,

яка розуміла б його думки, їх зогріла та виплекала, повинен її безумовно найти?... Мені здається, що це пуста гра на льотерії. Я признаюся, що до сьогодні не найшов я такої душі...

— Поміж мужчинами безперечно, що ні, — перебила дівчина.

— Деінде я не шукав! — докинув з гіркою усмішкою Солодканич.

— Тут саме й ваша вина! Мужчини самолюби, їх звичайна журба все основується на їхніх бажаннях, а до саможертви вони не здібні.

Під ніжними пальцями Ядвисі фортеп'ян заплакав чудовою фантазією.

— Думаєте, що тільки жінки до цього здібні? . . .

Ядвися відповіла на це мягкою мельодією, що серце Солодканича защеміло.

— Я шукав дружби й в жінок, — сказав він, — але вони не хотіли, або не вміли мене зрозуміти...

— Чи всі? — спитала зі щирою усмішкою дівчина.

— Тільки одна; але її відповідь була така, що моє серце назавжди затроїла.

— Недобра! — крикнула мимоволі Ядвися.

— Не осуджуйте її, я теж її не виню. Інакше мусів би я вас похвалити.

— Як то?

— З обличчя вона зовсім до вас подібна.

— А... так?... Тільки з цією невеличкою відміною, що вона не Ядвися, але Марійка зветься, — засміялася дівчина.

— Як ви про це довідалися? — спитав, легко збентежений старшина.

— Зовсім випадково. Хто лежить у гарячці,

пане поручнику, то неконечно мусів це імя так голосно взивати, щоб його аж у другій кімнаті чути було.

— Вибачайте!... Справді, Марійка на імя цій дівчині, до якої я так надмірно привязався. Вона моя сестра.

— Ваша сестра? — спитала Ядвися таким тоном, що Іван міг в ньому вичути деякий сумнів.

— Так, вона моя сестра; сьогодні можу її тільки так любити, — сказав рішуче Солодканич. Коли ж бо ви одну половину тайни відгадали, то треба би вам відкрити й другу...

Дівчина перестала грати на фортеп'яні. Її руки заніміли на клявішах.

— Тому не дивуйтесь мені, що я, раз завівся в моїх почуваннях, і не маю сміливости наблизитися до другої жінки, щоб зберегти себе перед свіжим розчаруванням.

— Ні, я цього не розумію...

Довго вдивлявся старшина в її обличчя, наче хотів вгадати її думки.

— Так ви даєте мені надію, що я можу ще бути щасливий в любові, — запитав він по хвилині.

Ядвися нічого не відповіла, тільки її руки задрожали та струни фортеп'яну відозвалися дивними, невпорядкованими звуками.

— Пані! Прошу щиро мені відповісти, — сказав Солодканич, присунувшись з кріслом близько до дівчини. — Скажіть отверто, якщо я станув би перед дівчиною, яка, подібно, як Марійка, полонила б моє серце, та спитав її: «Глянь на мене! Моє серце заkostenіло, бо зимний вітер заморозив його, бо буря життя надломилася його, — воно само не має сили вернутися до життя... Ти

сонце, що тільки може моє серце розіпріти; ти роса, що його може оживити!... Чи маєш настільки сили та відваги, щоб своє життя віддати для вдер-
жання при житті немічного серця?...

— Я вже казала, що жінка готова на всі по-
жертви, — прошептала Ядвися, закриваючи свої
очі.

— Пані, візьміть моє питання до себе... Мали б
ви відвагу, прикувати своє життя до подвійного
каліки, саме каліки на душі й на тілі?

Ядвися схилила свою голівку ще нижче, але
свою ручку поклала в долоні гарного чоловіка.

— Скажіть! Я приготований на всяку відпо-
відь! — пристрасно домагався старшина. — Ви
одні покликали мене з бездушного існування до
життя, повного надії, радості, бо ви подібні до
моєї сестрички, Марійки. Тільки ви можете наболі-
лу душу вилікувати та повернути віру у краще
життя, яку я вже загубив.

Ядвися підвела свої очі. В цих очах, повних
сліз співчуття, вичитав Іван те, чого вона сама не
всилі була сказати. Його обличчя схилилося на її
руки та з його поцілунками змішалися сльози ра-
дості.

Охрим не міг вийти з дива, коли роздягаючи
свого добродія до сну, побачив, що він, звичайно
такий маломовний, задумчивий і поважний, сього-
дні такий погідний, всміхнений та веселий...

— Маєш ти, Охрime, яку наречену?

— О, маю, пане! — зітхнув чура.

— А чого ж із нею не женишся?..

У відповідь на це Охрим почав добродушно
оповідати свою довгу повість. — Зразу про те, як
він уперше зустрівся зі своєю любкою: — вона
прала біля річки, а він купав овечки свого госпо-

даря; — як він її з церковці проводив до її хати-ни та як в зимі бачив її часто на вечорницях у кривого Тимка; як полюбили себе та прирекли собі взаємно побратися. Але на перешкоді їх задушевним бажанням стояла їхня нужда. Правда — брат відступає йому пів морґа поля, а Танці прирекли на віно також пів морґа й телятко; але на будову хати він успів прискладати тільки тридцять ренських без півтретя шістки, а його любка зашила в корсеті на закупно корови, щойно пятнадцять ренських.*)

Терпеливо слухав Солоджанич оповідання свого чури й весело всміхався.

Дивне було й дідичці, чому її доня, бажаючи їй доброї ночі, витиснула такий довгий та zarazом такий гарячий поцілунок на її устах, — та вкінці здивувався лікар, що безперечно повірив у своє вміння, коли в наступному дні побачив свого не-дужого з веселою усмішкою вдовілля на обличчі, що її кожна людина могла позавидувати Солоджаничеві... Вони всі дивувались, бо не знали впливу любови, яка все могла зробити, тільки не продовжити днів тим, що себе так гаряче люблять. Солоджанич видужав уже настільки, що міг при помочі палиці самотійно проходжуватися, — та частенько ходив по саді — спертий об рамя Ядвисі. Їх дружба не була вже для нікого тайною. Мати Ядвисі поблагословила їх, та обіцувала, негайно по вінчанні, віддати їм батьківщину в хазяйство, сама знову задумала поселитися в поблизькому, своєму власному, хуторі. Іван відволікав свій відїзд до мами на бажання нареченої з дня на день. Але прийшов таки час, коли він твердо сказав:

— Завтра їду безпроволочно до мами.

В очах Ядвисі заблистіли сльози.

*) старі довоєнні австрійські гроші

— Коли вже конечно, то не задержую тебе довше, — відповіла вона. — Тільки вертайся якнайскорше, бо згину з туги за тобою.

— Про те, голубко, навіть не згадуй, — відповів він, цілуючи її в чоло.

— Ти з матір'ю вернешся? — запитала вона по хвилині.

— Не знаю, чи старенька схоче.

— О! Як гаряче бажала би я пізнати ту, яка такого чесного сина виховала!

— Побачиш її, хоч не зараз! Але попереджую тебе, що вона невчена, звичайна сільська жінка; та зате серце в неї, якого під шовковою одежею, навішаною золотом і брилянтами, не так легко відшукати.

Вони говорили при вікні, крізь яке видно було браму й дорогу, що вела до двора. Ядвися нічого не відповіла на останні слова свого жениха, вона звернула свою увагу на стару, в лахмітті жінку, подібну до жебрачки, яка спираючись на палиці, йшла просто до двора.

— Яка гидка, мерзька баба! — скрикнула Ядвися. — Яне! Заверни цю жебрачку, щоб вона тут не пхалася! — приказала вона слугі.

— Чому велиш викидати цю бідну? — спитав дещо терпко Іван.

— Бо її вид мене вражає.

— Вражає?... Я не бачу причини до цього. Чи може тому, що вона стара та вбога? В першому випадку заслуговує вона на нашу пошану, а в другому на співчуття.

— Вернися, бабо, назад, тут жебраків не треба! — приказав лакей.

— Я не прийшла жебрати, лем увидіти, чи справді в тому дворі мій син перебуває? — вибачалась старенька.

Солодканич почув цей голос і здригнувся... Він був йому знаний...

— Дурна!... Марш за браму!.. А не хочеш, то я тобі вкажу дорогу! — кричав гостро лакей, та не чекаючи на відповідь, штовхав без обиняків стареньку жінку поперед себе.

— Добре, що Ян спрятав зперед моїх очей цього страхопуда, — сказала Ядвися.

— Я не бачу тут найменшої причини до радості; навпаки найгіршу простакуватість, — відповів схвильованим голосом Іван.

— Для волокит непотрібне панькання! Автім не розумію, чому ти так побиваєшся за цею жебрачкою?...

— Бо мені прийшло на думку, що я теж маю стареньку маму; та, що вона також не зпанська вдягнута, як оця жебрачка, — та якби ти з нею обійшлася?...

— Жартуєш, мій коханий!... Але не завадить тобі сказати, що я не бажала б її бачити. Признай сам, що не багато приємности, вдивлятися в жовте, поморщене обличчя такої старої чарівниці, як саме оця жебрачка.

Іван взяв шапку в руки.

— До побачення, моя любя!...

— Ти куди йдеш, Івасю?..

— Іду дати цій жебрачці милостиню, — відповів він холодно, відвернувши своє обличчя від своєї нареченої. — Їй належить нагорода за те, що на твій приказ твій слуга так немилосердно обійшовся з нею. Охрime! Біжи но за тою старенькою та попроси її до мене.

І з цими словами поштигулькав Іван до брами за Охримом, який бистро помчав, доганяючи згадану жебрачку.

— Золотий хлопець!... Добре серце, тільки

в своїй хлопоманії дивом дивний! Таку прихильність проявляти до такої гидкої баби!... Але він мене любить!... А я його?... Ох! Як нікого в світі!... Боже, дай мені дожити того дня, коли я з ним під вінець стану. Більше мені до щастя не треба.

Таку розмову вела зі собою, залишена в сальонах, Ядвися, та з пристрасним вижиданням, дивилася на браму, звідкіля мав вернутися її наречений. Та минув довший час, а Солодканич не приходив.

Ядвися стала нетерпеливитися. Постояла ще трохи біля вікна, й по якомусь часі побачила замість старшини, його вірного чуру, почервонілого та задиханого від скорого бігу. Це збентежило її.

— Охрима, а де ж твій пан? — закликала вона крізь вікно.

— Зараз буду служити панночці, — відповів цей та по хвилині стояв уже в кімнаті. Вже його вид, коли він став перед Ядвисяю, збентежив її ще більше та не міг усмирити її неспокою. Чура, який наречену свого пана завжди витав зі щирою усмішкою та завжди, навіть у дрібничках, вгадував її думки, щоб виказати їй свою відданість — станув тепер перед нею по вояцькому, строго службовий, випрямлений, руки вділ щільно до ніг притиснені, п'яти разом злучені...

— Де твій пан дівається? — спитала неспокійно Ядвися.

— Мій пан, поручник Іван Солодканич, — здавав рівнодушно звіт чура, — велів через мене скласти панству подяку та водночас попрощати, бо сам не має на стільки часу. Мати його приїхала, та бере його негайно зі собою...

— Ох! Який дивак!.. Чому ж він матері тут не запросив?... Я пішлю...

— Не треба! Вона тут була у дворі, але на ваш приказ лакей викинув її геть!

— Невже ж ця жебрачка...??

— Авже ж, оця чесна старушка, це мати мого добродія. Треба було бачити, як він її по руках цілував.

— Мій Боже! Його мати! І я могла його так полюбити?... Ох! Якже ж я жахливо себе обманила й осмішила! — закликала з жалем Ядвися й впала зомліла на крісло.

Охрим глипнув на неї з докором, усміхнувся з досадою та помашерував вояцьким кроком у синю кімнату, забрати речі свого добродія.

VI.

З хати Катерини Солодканички в Лісному, вийшов священик; але не цей, якого ми на початку цієї повісти бачили — цей спочиває давно в сірій земленці — оцей його наслідник, ще молодий душпастир. За ним вийшла з плачем Катерина й деякі селяни.

— Успокойтеся, матко! — потішав її священик, — й уповайте на Бога! Син ваш ще не такий хорий; може Господь інакше оберне. Плачем не спините волі Божої, їй треба покірно повинуватися.

Не втішилась стара Катерина цими словами. Зі сльозами в очах вернулась вона в хату; там лежав її син одинак, Івась, на смертній постелі, її вся радість і надія на старість. Саме перед хвилиною священик приготував його словом Божим і дарами святої церкви на дорогу до вічного життя.

— Мамо, відчиніть вікно, щоб я поглянув ще на цей світонько! — сказав недужий.

Охрим виручив стареньку матір. Теплі проміння сонця осінили бліде обличчя Івана.

— Який цей світ гарний і тихий! Але не багато, не багато видно крізь це віконце — шептав Івась. — Може там далше... Поза межами рідного села, за цими горами світ інший. Розжалобить душу, та не заспокоїть її, виголодить, а не втішить, — приманить та знову відштовхне. Не найдеш там правдивого щастя, ні любови, якою люди так пишються!... А може є любов, одначе її треба, тобі, брате, кровю зпід самого серця окропити, та й за це нагородять тебе пустою любовю сестри, яка не збереже тебе перед холодом. Знов же іншу, купи собі за гроші, але відречися для неї рідної матері. Є одна тільки материнська любов, що вірно піклується своєю дитиною, безкорисно, постійно, вірно; вкінці любов сільської дівчини, яка не знає ще розумів світа, бо її весь світ між чотирма горами та ще крайчиком неба, несеться над цими горами. Вона тішиться невимовно одним ліктем червоної стяжки, за чотири грайцарі, бо це дар від такого невинного й добродушного хлопця — це доказ його правдивої любови... І, ти, мамо, хотіла, щоб я найшов щастя!.. Я найшов його в самому джерелі, тільки не зловив його; бо схоже воно на гарноцвітного мотиля, що його дитя ловить. Мотиль цей утікає перед дитиною з квітка на квітку, з корчика на корчик, та манить і дразнить так довго, поки не заведе його в густу тернину. І розплачеться тоді наївний хлопчик, що на терню поколовся, бо вийти нелегко тай дорога додому незнана. Таким хлопцем і я був. Мене манило легкокриле щастя, і я поколовся на незримих тернях. Я переплакав біль і віднайшов дорогу додому. Тут, у рідній хатині можу відпочати — вмерти на лоні матері. Отже ж, мої бажання сьогодні сповняються.

— Сину, ти не вмреш! — розплакалась Катерина.

— Мамо, приготівіться на це! Я радо вмираю, бо вже не жалко мені нічого, тільки вашої любови мені жаль.

— Чи я на те складала гроші, щоб їх з тобою похоронити?...

— Які гроші? — запитав з цікавістю Іван.

— Ті, що ти мені їх завжди присилав. Мені їх не треба було, я собі на життя сама заробляла, та ні одного грайцара не рушила, тільки відкладала, щоб ти з поворотом з війська мав з чим оженитись і спокійно жити.

З цими словами нахилилась старенька під лаву і виймила зза стовпця повну шмату банкнотів.

Іван гірко всміхнувся.

— Мені їх теж не треба! — сказав він. — Залишіть їх собі, щоб на старість не мусіли жебрати. А якщо хочете, то дайте дещо моему вірному Охримові. І те все, що при мені находиться, теж його, щоб він міг собі хату вибудувати та зі своєю Танькою вженитися.

Охрим не міг з жалю здержатись від сліз. Вони грубим горохом котились по його обличчі та інеєм вкрили його вуса.

— Може стрінеш у своїй хаті й любові своєї дружини те щастя, за яким я даремне вганявся. А тоді помолися за мою душу...

Настала довга, важка мовчанка. Тільки деколи переривала її хлипанням старушка.

— Погляньте на дорогу, чи часом не їдуть мої друзі з Пряшева? — несподівано заговорив недужий.

— Ні, не видно їх.

— Я не можу вмерти й не вмиру, як довго їх

не побачу. Але вони вже дещо задовго придержують мене...

Та не задовго... Бо вже перед вечором надїхав старий Бородач з Марійкою. Сумна була їх зустріч по п'ятнадцяти роках. Мовчки вони подали собі руки.

— Не гнівайтесь на мене, що я запросив вас на свої похорони, — оправдувався Іван.

— Волів би я на весілля, на яке я все приготувався, — з жалем відповів Бородач.

Марійка заридала.

— Люба сестричко, всміхнися до мене; глянь, який я веселий. Якщоб я був знав, що ви будете наді мною плакати, я був би вас зовсім тут не просив; тільки я хотів вам, батьку, подякувати за те, що ви сповнили моє прохання.

— І я тобі теж щиро дякую, що ти мені на мої старі роки привернув спокій моєї душі, — відповів старий Бородач, глянувши на дочку, яка схилила голову.

Іван вдивлявся також в улюблене обличчя, але йому ввижалося, що давніша й сьогоднішня Марійка це дві інші істоти. Черти ті самі, тільки на обличчі Марійки не побачив він тої давньої дитячої веселости; на її місці царив спокій, який звичайно буває по бурі, коли то сонце освічує в цілій своїй красі наші золоті верхи.

— Марійочко, в мене є до тебе одне прохання, — відозвався по хвилі Іван. — Це радше химера недужого, як бажання розумного мужчини. Але не відмов мені!

— Все зроблю, що ти собі тільки бажаєш.

— Чи тямеш, як колись ти співала, а я прислухувався твоїй пісні... Коли ти співала в хаті, або в саді, я безупинно підслухував тебе; але ти спі-

вала тоді, як пташка, для всіх... Сьогодні заспівай тільки мені!...

Марійці було це важко сповнити. Співати вмираючому!... Співати тоді, як на плач збирається, гіркий плач... Завважив це Іван.

— Чи ж це не химера? — сказав він.

— О! Якщо конечно, то спробую.

— А я заплющу очі, щоб мені ввижалося, будьто би я був у вашій хатині, в Пряшеві.

Дрижачим голосом почала Марійка співати сумну українську пісню:

Скажи, на що тебе я полюбила?

Скажи, на що повірила тобі?

Коли б не ти, сумна б я не ходила,

І день і ніч — не мучилась в журбі.

Без тебе я, мов квіт без сонця, вяну.

Без тебе так, так важко в світі жить.

О, де ж, скажи! Тих чарів я дістану,

Щоби тебе забуть і розлюбить...

Терпіть бо так, я довше вже не можу.

Кохать бо так, я змучилась украй.

Коли б ти знав, як страшно я страждаю,.

Який бував охоплений одчай.

Сидить дівча над бистрою водою, —

І так жалібно пісоньку співа:

Бистра водо, візьми мене з собою,

Бо мені тут уже життя нема...

Голос говорив Іванові, що це співає ця сама Марійка, яку він колись так кохав. Він заплющив очі й слухав... Душею він ловив цю мову, що повними жалю тонами розливалася по хаті й неслась тихим вітром, ген далеко, по горах...

Сестрина пісня вколисала брата до вічного сну . . .

КІНЕЦЬ

СИПКОВА ПОЛЯНА

Оповідання з народнього повіря

— Передучора Яким Балайда, йдучи з ярмарку, заблукався в темряві у лісі й опинився на Сипковій поляні... Щастя, що отямився і перехрестився, а то вже знаєте, яке лихо його стрінуло б!

Таку новину розповідав один із селян, що зібралися під хатою старого Микити Підвербинського. При празнику не було що робити і вони розважали себе розмовами.

— Ну, очевидно, Сипко не випустив би його живого, — завважив один з слухачів.

— А хто ж це такий був отой Сипко, що його й до сьогодні так люди бояться? — спитавсь один із молодших.

— Гм! Був колись то якийсь Сипко, — та хто його нині знає, хто це такий був? Кажуть тільки що його душа й тепер тсвчється на тій поляні...

— Так, так! Кілько людської худоби там у землю провалилось! А це нічиє, тільки чортове діло й його слуги Сипка!

— А я вам розповім про того Сипка, — обізвався старий Микита, що сидів на приспі зі своєю старою. — Розповім те, що чув іще від мого діда. Кілько правди в його оповіданні, не знаю, — може бути, що й капельки правди нема, а все людська вигадка.

Микита став розповідати:

Колись давно, ще в давню - давнину, жила в Мацині баба, незамужня, але й не вдова, з двома дітьми, сином і донькою. Хлопець звався О-сипко, та його кликали коротше Сипком, а дівчини ім'я я вже не пам'ятаю. Не стикалась вона з одно-

сільчанами, а жила осторонь, у своїй малій хатині. Бабу цю вважали відьмою, а й син її Сипко був також „віщий“, бо мати скоро продала його душу чортові... Коли стара хотіла відгадати майбутнє, то тільки питалася сина, а цей у сні все їй напрозорив. Люди боялись дуже чарівниці, але й ненавиділи її, бо було за що: одного в костях ломить, другого в животі ріже, цьому корова молоко присушила, у того віл сохне, другому ялівка несподівано здохла, до того ж від весни була посуха, а перед жнивими град... А всьому тому ніхто не винен, тільки стара відьма, а треба її тільки позбутись, щоб спастися від нещастя! Але нарід боявся нечистої сили... Аж, коли місцевому священикові хтось полотно украв і слід повів у хатину знахорки, тоді присудила промада: „А от священикові ніколи не пропаде, бо проти його молитов і свяченої води не устоїться чорт і його проклята рабиня!“ — Й врадили убити стару й її віщого сина, а дівчину, тому, що невинна, покищо не вбивати.

Довідалась відьма від віщого сина, яка доля жде їх обоє. Щоб вирятувати Сипка, не тільки не жаліла власного життя, але й рішила пожертвувати життям своєї власної доньки... Вона передягнула сина в жіночий одяг, а дівчину в хлопячий. І сталось так, як передбачила. Темної ночі селяни вбили дівчину, думаючи, що позбулися Сипка, а потім кинулись на матір і жорстоко її мучили, аж крикнула: „Сипойку, Сипойку, помсти мою кривдойку“ і вмерла...

А Сипко, передягнутий по жіночому, втік у гори села Бортне і тут, у „Нецівських Скелях“ ховався, передумуючи тільки над тим, якби помстити смерть своєї матери. Врешті він записав душу свою чортові й дістав за те від нечистого завожаний меч з надприроною силою, що треба бу-

ло тільки замахнутись ним на чоловіка, хочби на віддаль цілої милі, а голова його миттю по землі покотиться!...

В найбільший празник святої Пасхи зібравсь побожний нарід на утрєню з хлібами й іншими стравами в мащинській церкві, аж тут (пріх який!) візджає на коні в церкву молодий лицар у блискучій зброї з дорогими самоцвітами, і в дорогій футряній шапці з пером на голові. То був Сипко. Він вимахує своїм мечем то вправо, то вліво, а люди падають без голов на землю, як колосся за косяю! Всі мащинські селяни погибли, але Сипкові й того було замало...

У своїй чортівській помсті він хоче і пам'яті про людей і про це місце затерти; тому він закликає й церкву, — а та провалюється в землю! Кажуть, що ще й по нині чути на Великдень ізпід землі глухий звук дзвонів; може бути, що жертви Сипкової пімсти святкують там цей урочистий празник...

Довідався про це зухвальство Сипка тодішній князь і закипів гнівом. Вислав сотню вояків, щоб ізловили злочинця і віддали його на муки. Та хто втримається проти адської сили? Вся сотня від одного помаху Сипкового меча полягла снопами! Вислав князь дві сотні, але навчений досвідом, додав до них пів сотні побожних монахів, між якими находився один відомий постник - чудотворець. Чорт налякався його святих заклинань і сила завороженого меча зникла. Пізнав Сипко своє безсилля й рятуючись від неминучої смерті, утік у Бортне, в свою криївку в „Нецівських розпадинах". Але княжі ратники перетяли йому цю дорогу й він мусів утікати в ліс „Козел". На отій поляні він скочив там до глибокого джерела, але не вспів іще цілий у ньому сховатись, коли надбіг вояк і відрубав його.

му голову. Тоді вода в джерелі закипіла, земля довкола затряслась і скрила у своїй глибині голову й туловище Богом і людьми проклятого Сипка... З того часу повсталася в цім місці трясовиння і хто там попадає, то його втягає Сипко під землю і там його мучить. Казав хтось, що чув від когось, що хтось там не так давно бачив на власні очі на тій поляні двоє гарних діточок у сніжно - білих сорочках, що бавились квітками, і що, побачивши живу людину, зараз запались під землю. Догадуються, що їх теж зловив Сипко до себе, але не маючи сили мучити невинних дітей, відпускає їх на великі свята на світ, щоб потішилися красою землі.

Отакую народню казку розповів Микита.

— Все, що ви, діду, розповіли, це байка! — завважив один зі слухачів. — Чого люди не вигадують! Відомо, що на Сипковій поляні підскірна вода, земля торфувата, розрідла, то й не диво, що коли людина чи живина там залізе, то з трудом видобудеться, якщо взагалі не впрюзне у багно... І видумали на те аж Сипка!...

— Не віриш? Дарма, що з книжки говориш? Ану, поспитай у моєї жінки, чи її Сипко не тягнув за ногу у своє болото? — усміхався лукаво Микита.

— Справді?... Розкажіть, тітко, як це було?...

— Ях!... Дайте мені з цим спокій! Захотілось от, старому, дуріти і мене дурчити, та піддав вам вигадку, — неохоче відповіла стара Катерина.

— Вигадує?.. А чи можеш по совісті випертись того, що, коли б не я, то ти сьогодні не зі мною, а зі Сипком в аді газдувала б?... Як скоро баби забувають, коли їм добро зробити! Невдячна порода! — негодував старий.

— Розкажіть, розкажіть, діду! — поцікавились усі.

— А чому б не розказати, хоч би вже для того, щоб моїй старій пригадалось? — Уже чимало літ... Стара, ти не пригадуєш собі, кілька літ буде, як ми побрались?... Ви, баби, скорше пам'ятаєте своє весілля...

— Та вже буде пятьдесять з гаком — три або чотири...

— Так. Перед пятьдесять трьома роками жила в цій хаті, що над облазом пониже „Звезлиська“ Петра Гринькового стоїть і де нині братанець моєї жінки по песьому газдує, і гуляла дівка, іменем Катруся. Не думайте собі, що це та сама Катерина, що отут поруч мене сидить! Борони Боже! Одна до другої подібна, як мотика до бритви! Тамта Катруся була дівка стрійна, гладка, гарна лицем, з ясно - руським волоссям, темними, гарячими очима, — ну, а моя жінка, ви ж самі бачите, яка вона красота!

Стара Катерина хотіла щось сказати та чоловік її зацитькав:

— Ну, ну, — можеш себе вважати й за молоду і за першу красуню — мені це не шкодить. — Отже ця красуня Катруся всім парубкам у селі завернула була голови... Дуріли хлопці за нею і я з ними. Бувало, церкву лишиш, і забаву в коршмі покинеш, а на „завезлий“ горбок іде кожний, щоб тільки бачити Катрусю, нею полюбуватись, з нею пожартувати, поговорити і подрочитись. А на вечernицях у нечесаного Семка, де Катруся бувала, аж тріщать стіни від хлопців. А вміла вона всіх до себе приманити... З тим любенько побалакає, з другим пожартує, з іншим подуріє, тамтого пожаліє; — один тільки я не мав щастя до неї, мені й приступити до себе не дала! А таки я не був послидний у селі! Я ж не був поганим, сусідські дівки просто в очі мені казали, що я гарний; і не дур-

ний я був у розумі, бо покійний старий дідич, в якого я служив гаєвим, сказав мені раз, що коли б я покінчив школи, вийшов би з мене файний адвокат. А врешті в мого батька маєток був один із ліпших: і худоби в хатках чимало, і засіки навіть на переднівку не порожні, а на жердках святочних лахів густо і в скрині полотна натоптано! А проте — Катруся не то говорити, а й дивитись на мене не хотіла. Заговорю до неї, вона відвернеться, а як відповість, то таким словом, начеб зимною водою облила! Принесу їй дарунок, а вона його мені в лице кидає; прошу її в танок, відмовляє. — Кажу їй раз, як ми були самі: „Дівчино, чи я сподобавсь тобі хоч на ніготь?" — і вхопив її за руку, — а вона на те: „Твоє дурне рило ні на макове зерно не може нікому подобатися!" — І подумайте, обтерла хустиною руку, начеб то від мене замастилася! Вона напосілась осмішити мене. І в співанках, і в розмові з другими хлопцями виявляла часто притички до мене, так що всі сміялись з мене... Я виглядав мало не дурнем в її очах, а це мене боліло...

— Так тобі й треба було, бо ти дувся зі свого багатства, а зарозумілого дурня треба було провчити! — завважила стара Катерина.

— Еге! бачу, ти ще до нині завидуєш колишній Катрусі і злишся за неї на мене? — посміхнувся добродушно старий і розповідав далі:

— Боліло мене, коли я бачив, що Катруся ставила вище за мене таких нездарних, нерухавих, а при тім придурковатих парубків, як тоді були Гриць, званий Маминсинок, чи Федько Розмазаний. А найбільш розлютило мене, коли рознеслась по селі чутка, що за Катрусю побивається перший лінтяй і останній негодая, Миколайко Козляк (він таки вмер — прости Боже — під лавою у жида!).

А що дівчина не від того була, щоб за нього вийти, то мабуть тому, що він був красунь, тільки що вийшов із війська, і пишався здовж і поперек села своїм уланським мундуром, а острогами дзвонив навіть у церкві, так якби находився у райтшулі! Відомо, що за вояцьким шматтям дівки пропадають... І я вибрав час, коли міг стрінути дівчину в чотири очі.

— Катрусю! — кажу їй, — ти не хочеш знати, як я тебе люблю? Без тебе прийдеться мені тяжко жити!... Будь моєю жінкою! Кленусь Богом, що не пожалуєш того, — жити буду тільки для твого щастя, робити для твоєї вигоди, а думати тільки над тим, щоб твою волю вгадувати і її сповняти...

— Так сповни мою волю і — відчепись від мене! — засміялась вона.

— Дівчино, не жартуй в тій хвили, вона свята для мене...

— Коли ж не хочеш жартів, так присилай сватів!

Я з радості аж підскочив і хотів її обняти, але вона відштовхнула мене:

— Опам'ятайся, хлопче, і дай докінчити! Присилай сватів аж тоді, як я постаріюсь, а ти трішки в розумі підростеш! А скорше ні...

— Катрусю! — застогнав я.

— Микитко! — передразнювала вона. — Чого ж ти так розкис? А давно тому, як ти перехвалювався на весіллі Панчихи, що тобі тільки грішми в кишені побренькати, а всіх женихів від мене відібеш? Не на таку ти натрапив і не в свій час до мене вибрався!

А от що! Тому вона так мною помітала! А в Панчихи я перший і останній раз налив у себе за багато і тоді могло мені якесь дурне слово вихопитись...

— І ти віриш тому, що я по п'яному міг сказати, хоча того не тямлю?

— Що в тверезого на серці, те в п'яного на язиці, — відрізала вона і пішла.

— Бувай здорова і щоб ти не пожаліла! — кликнув я вслід за нею хриплим голосом, бо жаль дусив мені горло.

Все скінчено! Трудно мені було найти собі місця від того дня. І спати не спалось, і їсти не їлось, і робота в господарстві, як я за нею не пропадав, не липла до моїх рук. Мучився я тугою за Катрусєю, ех, як мучився! Хай їй Бог того не пам'ятає, а дарує їй спокійну старість...

Тут Микита широко засміявся, коли його жінка глянула на нього не то з докором, не то з любов'ю...

— Найвідрадніше в моєму горю було, як я був на самоті, — продовжував Микита, — а нагода до того була відповідна. Мій батько був лісним, та вже тоді він почав нездужати й мені приходилось його заступати. Цілими днями я бродив лісними горами і забував навіть, що маю в торбині хліб і сир, а нерідко й ночі переночував де-будь під ялицею, або в ярузі, і не пам'ятав, що довкола пересмикуються вовки.

Раз я завважив, що в одній стороні ліса, в так званім „млинарськім куті" — хоч там не то млина не було, а й води ніякої немає, зрубано свіжо кілька молодих яворів. Я догадувався, чия то могла бути справка; ніхто другий, тільки з сусіднього села украли молоді деревця, щоб із них лика на коші й опалки надерти. Я рішив підглянути злодіїв, бо знав, що старий дідич більше беріг ліса, ніж своєї жінки, і за спійманих шкідників платив лісничим утричі більше, ніж вартувала шкода. Я лишився на ніч у лісі. Перед вечором я стрінув там

(уже тепер покійного) Кліма Федорчука, що теж мав ночувати при волах своїх і чужих. Ми розложили ватру, перекусили мало, закурили люльки тай балакаємо. Питаю його, чи не придибав яких людей незнайомих у лісі, а він сказав, що за цілий день ні одної живої душі не стрінув, крім хіба, що Катерина Михайлова із „завезла“ переходила за губами, ба, ще пізніше Микола Козляк, посвистуючи за чимось у лісі крутився. Вже мене кольнула ця вістка в саме серце! На губи з ним ходить, то вже певно змовились і заручились!... Жаль дівчини за такого шибеника! Не сиділось мені при ватрі. Я підвівся, щоб іще перед північком встигнути до „млинарського кута“ — закинув поверх сірака „чугу“ проти нічного холоду, ухопив за рушницю, і ще не сказав Климові „Спіть з Богом“, як тут пронісся якийсь жалісний крик! Що воно таке не то людський, не совиный голос, але такий пронизливий, що зі страху волосся підіймало мені шапку!

— То від Сипкової поляни! — завважив Клим.

— Хтось помочі кличе, — завважив я.

— Не вір! то Сипко удаваним криком заманює християнські душі в свою западню... Я старий, уже пізнав його норови! Опівночі він притихне!

А голос цей, хоч який далекий, але знову чути його було в тишині, і здається мені, він був іще жалібніший. Достоту людина в найбільшій потребі або в небезпеці життя! Як не здержував мене старий Федорчук, я рішився. Від окаяного Сипка я оборонюся святим хрестом, але щоб я мав християнську душу в біді лишити, я до смерті не відмовився б...

Спинаюсь угору, туди, звідки чути крик. А голос усе щоразу виразніший веде просто на Сипкову поляну! Я не знаючи, з якою вражою силою стрінусь, набив рушницю і шепчу молитви. У від-

далі так на один вистріл чую наче жіночий голос, що молився: „Боже милосерний, спаси мене, бо бачиш, що нема нікого, хто б прибув мені на поміч!”

— Хто там кличе помочи?! — гукнув я з цілого горла.

— Рятуйте, хто живе і в Бога вірує! Сипко мене за ногу тягне! — чую відповідь.

— Жди! іду!.. — А сам пробираюсь у темноті через гущавину і не звертаю уваги, що колюча чатина дряпає мені болючо лице, бо звук голосу видався мені знайомий... Невже ж це Катрусин?!...

— Я вже тут! обізвися, хто ти? — спитав я з краю полянки.

— Я Катрена, Михайла завезлянського дівка!..

— А я Микита Підвербинський!.. Не гадав я з тобою, ще й тут стрінутись! Як ти сюди залізла?

— Я за губами ходила!

— Сама? А Миколайка Козлякового не було з тобою?...

— З ним я тільки випадково стрінулась і зараз його відправила! Вір мені! Перед вечором я хотіла вернутися додому і заблукала, у темноті попала в оце болото і в Сипкові руки. Ах, знову мене тягне! Рятуй, Микитко!

Не повірите, яка зловна радість опанувала мене, як я побачив дівчину в такому положенні. Пожди, небого! З кігтів Сипка я тебе висвободжу, але моєї влади ти тепер не минеш!

— Тепер рятуй! — передразнював я, — а ти забула, що недавно ще Микитка був у тебе простим дурнем? Клич Козляка, він повинен бути недалеко від своєї любки...

— Ой, не згадуй того боягуза! Він прибіг тут, як почув мій крик, та налякався Сипка і втік до села, навіть не оглянувся.

— Гм! Я б радо тебе визволив з біди, та знаєш сама, що тут іде і про моє життя... Зі Сипком я не рад би задиратися; пакостив би він мені на кожному кроці, а важити щастя і життя, щоб тебе для другого, а не для себе вирятувати, я ще не здурів. Хіба, що схочеш мене тепер?...

— Не жартуй, Микитко, з моєї біди! Ах! Сипко знов мене глибше потягнув!...

— Не хочеш вийти за мене?... Твоя воля!... лишайся тут! — і ніби-то збираюся відходити.

— Вийду! вийду!... Нині, завтра, коли захочеш, стану твоєю, тільки не лиши мене! — кричить розпучливо дівчина.

— Побожись!

— Божусь усім найсвятішим, — щоб Бог прокляв мене, коли слова не додержу!

— Вийдеш за мене! Та що мені за користь з того! Ти ж упевняла, що ні на ніготь мене не любиш, а ворога - жінку собі на ціле життя навязати, то була б аж надто дурниця! А може любиш мене хоч кришечку? Признайся, хоч малесенько, а потім уже, як краще пізнаєш мене, сподіюся, що полюбиш сильніше. Говори!...

— Не тепер, не тепер! — Все скажу, тільки визволи мене з того проклятого місця... Ой!... ой!... уже втягне мене за хвилину! — крикнула вона з такою розпукою, що аж серце в мене перестало битись.

Темрява була, хоч очі виколи. Я вистрілив з рушниці у повітря, і при світлі вистрілу побачив, що Катруся вище пояса в землю вросла!... Чи не забагато часу я прожартував?...

Іду я в її сторону, та чим даліше, ноги грязнуть глибше. Наблизився я так, вже може на деякі кроків від неї, та годі даліше!... Ноги вже

вище колін, не можна її витягнути з трясовиння, здається, що внизу до ніг прив'язав хтось по пів сотнара, або, що чоловік за них причепився цілим своїм тягарем! Не диво, що люди все те Сипкові приписували! Що ж тут діяти? Пропада дівчина і я з нею, бо її не покину! Зі страху стало мені гарячо, а від зусилля піт облив мене так, що сорочка до плечей прилипла, наче б її маззю помастив. Щоб полекшити собі й прохолодитися, я скинув „чугу" і кинув її перед себе. Пробую дальше крок зробити: витягнув одну ногу і стаю на „чугу", тримає!... Стаю другою ногою, не піддається вже так земля. Це мене підбадьорило. Кидаю тепер перед себе сірак, на нього і торбу й рушницю тай спираюсь на них знов одною ногою. З таким трудом я наблизився до Катрусі на стільки, що міг їй досягнути прикладом рушниці. „Тримайсь міцно!" — кажу до неї, а сам тягну за цівку з усієї сили. Вірте мені, що тоді всі жили в моїм тілі натягнулися, а кости в суглобах затріщали. Проклятий Сипко надто сильно вчепився її ніг, і не хотів утратити гарної добичі...

— Я вже на горі! — відітхнула дівчина.

— Тримайсь тільки рушниці, та не ставай ногами, а лежи, я тебе лекше потягну за собою.

Не було це легко, та на щастя, намацав я під ногами стару колоду, на якій міг міцніше опертися і Катрусю до себе притягнути. Коли з Божою поміччю (як я тоді гаряче в думках молився!) ми станули на твердім місці, ну, — не гарно то виявляти чужу тайну, а промовчати теж гріх! Катруся, як кинеться мені на шию, як з радости учепиться моєї шиї, як не зачне мене цілувати! Думав я, що задушить мене! Страх, як тепло стало тоді в моєму серці й радісно в душі! Були то дивні заручини в болоті...

ГУМОР У ЛЕМКІВ

Уроджений серед лемків, живучи від дитинства з ними, і надіюся, чи краще, побоююся, що вмиру між ними, я задумав подати образки і зразки їхнього гумору. Дотеп їх є наївний і (не осудіть мене за це) схожий на циганський! Тверджу це з досвіду. Лемко, коли розповідає щось веселе, розповідає це з флегмою — всі риси його обличчя свідчать про серйозність того, що говорить (хоч божися на те) і з дитячою наївністю, що в ній одначе пробивається гірка іронія і пекуча сатира. Так! Лемко майстер у сатирі. З тієї причини мало найдеться між ними таких місцевин, що про них не була б якась смішна поговорка.

— „Нема ряду (порядку) в світі” — нарікають звичайно люди. „Нема ряду? То йди по ряд до Котани (село в Ясельщині). Хто знає, звідки взялась ця пословиця? Здається, що колись якийсь котанець хвалився, що тільки в його селі є зразковий лад, — а народній гумор не тільки це підхопив, але ще її переіначив. Обгортає дівка бульбу і не може найти, де вони саджені, то їй радять: „Стратилась ряд — іди по него до Котани”.

„Заваруй (сохрани), Боже, від мушинського права, від тилицького пива, від ропської танечниці і від чертешнянського гудака (музики)”. Оце є чотири нужди в уяві лемка. Розгляньмо, кілька в них правди і зачнім від останньої. Здогадуємося, що колись у Чертешньому (грибівського повіту) був гудак, що його мистецтво попало під критику немюзикальних лемків. Чи дівчата в Ропках (горлицького повіту) справді погані танцюристки, я на ділі не знаю; а коли б і знав, що промовчав би про це

вже з самої чемности до полу, що загально зветься гарним. Та імовірно, що пиво в Тиличі (пов. Н. Санч) лихе, — зокрема коли взяти на увагу, що воно при малому збуті (тільки в часі ярмарків) легко накісає, а до того ще поганий жид-шинкар не жаліє дешевої води, щоб нею цінного пива збільшити, а ще ймовірніше, що справедливість у Мушині була підозрілого роду... Старости в Мушині (містечко в повіті Н. Санч) наставлені краківськими єпископами, не дуже ввічливо зверталися до підданого народу, а й австрійські камеральні „фервальтери“, що по них наступили, мали багато зловживань на своїй совісті. Доказом народнього презирства до мушинського „права“ (справедливости) і страху перед всевладними домініяльними урядовцями є кружляючий тут анекдот про якогось селянина з Мохначки (повіт Н. Санч), якого після повороту з „права“ з Мушини, тільки що обступили любезні сусіди: „А що? Виправ-єсь справу?“ — питали його. — „Ех! Хто з християн найшов право в Мушин? Програв!.. Та зате я панам накляв, що до суду-віку не забудуть!...“ — „І не простерли тебе за те на лаві?...“ — питали здивовані селяни. — „Но, но! прецяй я не такий глупий, щоби їм попод сам нос хреном терти; аж яком бил далеко за містом, втєді я їм набесідував і накляв, що лем на язiku і серці накіпіло; і бачте, полекшало на душі!...“ — „Смільчак! як-коб з Мохначки родом“ — покепкуюють лемки із чванькуватого боягуза.

Крім поганого пива Тилич славний іще недобрезичливістю своїх мешканців. „Підчас ярмарку тиличане їдять обід (сніданок) чим світ, а полуденок (обід) на поді“ — а це звичайно тільки для того, щоб кого чужого до стола не запросити. Ба! не кінець на цьому. „Вони ще підрізують коли в плоти, щоби мали за що грабити: привяжеш вола до

плота, уже кіл зломився, а панове міщани деруть за шкоду чугу з християнина!"...

Про Ропки кажуть, що там „во время оно" якомусь ковалеві хтось украв „стаї" (кусень поля зораного поздовж загонами). Війт шукаючи злодіїв наказав ревізію по всіх хатах, чи не сховав хто цього поля в коморі, в печі, на піддашші, чи в загаті під стріхою...

Подібне містечко до Тилича, (що про нього візники іронічно запитують: „Грицю, чи це село, чи місто?"), це є Усте руське. Про нього кожна дитина знає, що там продають киселицю (вівсяний борщ) на ряфи (на лікті). Міряти теч ліктями, це небувале явище. Та привід до такої насмішки дає, як кажуть, таке: Коли в Усті руським завели перший раз ярмарок (а було це першого дня Федоровиці), винесла одна устянка киселицю на продаж. Був піст, тож і найшла вона на свій товар багатьох, та відомо, як усі лемки, твердих купців, що завзято з нею торгувалися. — „Причиніть (додайте), кумо! бо мало за гроша далисьте" — просив її один. У відповідь на це кума похилилася по стебло соломи і піднявши його, показала на ньому маленький відступ: „Ані тобі, куме, тіцько не причиню!" — Кажуть, що ця устянка мала тоді бодню з киселицею на плечах, а зігнувшись довела до того, що вся киселиця з боденки розіллалась їй на голову, — потерпівши отак кару за своє скупарство.

В сусідстві Устя лежать села Климківка і Кункова, а поруч із ними Ліщини і Білянка. Мешканці цих сіл, не будучи в силі вижитись з убогого й неплодovitого ґрунту, вхопилися від непамятних часів за промисл. Вони купують у Колачинцях мальовані горнята, в Новиці деревляні „вжиці" (тобто ложки, — за що новичан прозивають „вжиця-

ми"), а коли немає цих товарів, купують мотуззя, кошики, скло, або різне шмаття і розносять це на Угорщину, де перепродують це з прибутком. Тому, що вони носять свій товар у „клітках", на власних плечах, а носити дітей на плечах у лемківській говірці значить „взяти на гирги", тож і звуть мешканців цих сіл „гиргошниками". Коли такий гиргошник опире свою клітку о тин, щоб трішки відпочити, то власник того тина зараз кличе: „Не випрягай, чоловіче, на моїм (роз. ґрунті), бо тобі колесо здійму!" (або: „бо тобі ланцух возьму або колесо порубаю!"). Це насмішка на те, що гиргошники не возять свого товару, то й не можна їх за зроблену полеву шкоду по давньому громадському звичаю грабити.

Крім того прозивають климківчан бобальчаками; здається, вони славні були з того, що любили „бобальки", тобто вівсяні галушки, кидані на окріп. Про кунківіян є ще повість про те, як повстала у них нова церква: „Колись, давно — розповідають — стояла церква в Кунковій на вершку гори (вона й сьогодні стоїть на стрімкому березі). Трапилось, що один кунківський багач ніс на Великдень важку зайду (лантух) пасок у церкву на посвячення. Заки видряпався догори до церкви, поховзнувся і всі паски розсипались тай стали котитися горою вниз — менші поперед, а найбільша позаду. Коли котилися, наш чоловік заєдно приговорював: „Там до Бога!.. там до Бога!.." (роз. летить!); аж коли паски хлюпнули до потока, сплеснув руками й докінчив: „Там до чорта!" — За хвилину почав рефлексію: „Не дивуваvbимся тим малим (паскам); бо мале, нерозумне; але ж тота стара дриндуля (більша обємом паска) на старість одуріла... Не зведеш ти мене на сміх людський!" — І докладно там, де

стара „дриндуля“ зупинилася, звелів він своїм коштом переставити церкву.

Подібну пригоду з пасками розповідають і про пстружнян, і я признаю їм право власности до тої насмішки, хочби з тієї причини, що в Кунковій, як вище завважено, церква стоїть до сьогодні на крутому горбі. А в Пстружанах (горлицького повіту), церкви нема і мешканці цього села примушені для своїх духових потреб удаватися через високу гору до приходського священика в Мацині. На їх рахунок повстала між лемками ще й така анекдота про паски: „На Великдень одного року несли пстружняни паски на посвячення до Мацини. Вийшовши на границю, де знаходиться яловий ліс („ялина“), побачили, що люди саме вже виходили з церкви з посвяченими хлібами. Запізнилися пстружняни; що ж тепер робити? На це питання один із них, безсумніву наймудріший із усіх, покropив свої паски водою з близького джерела і сказав: „Так святиться паска в ялині, як і в Мацині“. — Взагалі всяке нерозумне й недоречне діло приписують пстружнянам: „Так і пстружнянин зуміє“ — кажуть про якусь недоречну роботу. „Так і пстружняни знають, що прубижи полінами дрібні тріски підпалюють, бо кажуть, що кой (коли) грубе дерево горить, то лекше дробне від нього займеться“.

Як зразок первісної глупоти славиться в горах село Липна (горлицького повіту). Признаюся, що це дуже несправедливо, бо липняне — народ трудолюбивий, тверезий і тихий; вони ніколи й нікому води не заколотили. Та що ж порадити супроти злобних сусідських язиків? Про липнян кружляють різні повістки; їх би й не переписати!... Обмежуся тільки до кількох:

„Захотілося липнянам мати власну церкву; та

вони захотіли побудувати таку, що була б над усі найславніша. Поставили її спершу на верху гори (щоб її було видно на всю околицю); та коли дряпатися до неї показалося непрактичним, врадили пересунути її на вигідніше місце. До того вжили вони особливого заходу: сипали поперед себе горіх і „по горосі" котили церкву. Поставивши її, побілили її сиром, а поверх того, щоб додати блиску, обмазали маслом, а долівку вимостили яйцями. Однак показалося, що в новій церкві не було вікон. Мудрі голови найшли й на це дуже простий засіб, що про нього досі й мудрцям не снилося: „вони ловили сонце в міх", хочаби повісити його серед церкви. Так дістали б достаточне і дешеве світло. Стіни церковні були, та не було ще „богів" у церкві. Вони захотіли, щоб їхня церква мала живих богів. Таких найшов один липнянець у лісі, високо під самим небом: На верху ялиці гніздилися „боги" і молоді „божата". І вирушила ціла громада в ліс за „божатами". Побудували предовгу драбину, що мало неба не досягала, але несли її напоперек; через те за кожним кроком заваджали нею за дерева. Та від чого розум у голові? Липняни раз-у-раз обтинали драбину, так що коли прийшли під дерево що на ньому сиділи „божата", з драбини лишилися тільки два щаблі. Коли ж тепер драбина показалася дуже коротка, то знову найшовся спосіб, щоб цю невдачу направити. Чоловік ставав на чоловіка, поки так вершка ялиці не досягли. Останній від гоги сягнув рукою до гнізда: „От, маю божата!" — крикнув. Та останній від долини зацікавлений спитався: „А золочені?" — і висунувши голову, підірвав основу живої драбини так, що всі попадали додолу.

Не зловили сонця в міх і не добули живих богів, то зате хотіли мати незвичайні церковні ризи.

Накупили дорогого поставу (матерії), та звідки взяти майстра до цього мистецтва?... Рак, це природній кравець! Він уже з ножицями родився; сам Бог вибрав його на це діло. Розпростерли постав на стіл і засвітили свічку. Ходить мій рак і здовж і поперек, а громада тішиться: Він міряє, не відразу крає... ось славний майстер! Міряє так „славний майстер” цілу ніч, а не крає, аж людям „з’уповалося” (знудилося) і вони позасипляли. Над ранком пробудилися... і горе!.. Рак перевернув свічку, і від того церква запалилась і згоріла!.. За такий злочин треба було винуватця покарати для прикладу. Але як?.. Повісити?... Не можна, — рак не має шиї. Заколоти? — не можна, бо твердий його панцир. Ні голову йому відрубати, ні отруїти його, „бо Бог ма’ у рака голову або рот!” Найкраще втопити його! На славу липнянам треба сказати, що ніхто з них не хотів узяти гріха убивства на свою совість, отож погодились поділитися солідарно тим гріхом... і всі вкупі зіштовхнули рака з берега в ріку!... Утопили рака!...

Оце наслідки манії великості!

— „Мав няньо (батько) голову?” — питають лемки того, що забуває про буденне діло — і до тієї поговірки знову привід дали липняни: Один липнянець поїхав зі сином до ліса. Навантаживши віз деревом, позертались додому; але було їм небезпечно зіжджати в долину з крутої гори — а тут біда! забули ланцюг узяти, щоб ним колеса загальмувати. „Няню!” — радив мудрий син — „ніт ради, лем вами колесо загамую”. Мудрий батько на це погодився; син підложив батька поперек обох задніх коліс — і з трудом загамував. Приїхавши додому, оглядається, — а в батька голови нема!... Здивувався дуже неборак. „Мамо!” — спитав він у своєї матери, — „чи мав няньо голову рано, як

ми до ліса вибералися?...” — „Видишти (здається) мав, бо я йому рано голову чесала” — відповіла вона, пригадавши собі.

Багато ще про липнян різних насмішок, як от, що вони вірять, нібито коні родяться з дині (гарбуза), яку треба вигрівати, як птахи, — що вони сіяли сіль, щоб її не купувати, а мати з неї власний приплід. Та в новіших часах, повстала одна насмішка, що її не можу пропустити. У Липній є дочерна церква. Трапилось, що священник у Чарній велів липнянам по себе віз присилати. — Легко було це йому казати, та не легко липнянам виконати, бо на ціле їх село був тільки один віз у жида і до того віз з високими драбинами, з глибокими кошами, приладжений до воження гонтів. Приїжджають із тим возом по священника, приставили драбину, по якій він ледви до середини воза дістався; а коли усадовився, видно було лиш його шапку понад полукішки. Той невинний випадок підхопили зараз сусіди: „Липняни не возять попа на Службу Божу, лем єго шапку!” „Липнянам до їх церкви вистарчить і попа шапка!”

Жаль мені поштивих липнян! Скажу в їх обороні, що повістки кружляють про містечко Липяни (Зібенлінден, Гетарс, у шаришській столиці і про село Липник (Ляйпнік, у Моравії) — і тільки через подібність назви замандрували ці насмішки з чужих країн і прилипли до липнянських лемків. Наскільки я чув, ті самі непохвальні небилиці розповідають також про село Мичківці (коло Ліска).

„Коли буде кінець світа?” — Це питання, що на нього ніякі мудрці світа не спромоглися дати відповідь, а одначе це питання в Лемківщині вже давно розв'язане. „Як лосяни всі додому зйдуться, буде кінець світа!” — Село Лося (горлицького повіту) належить до числа гіргошників; одні ло-

сяни торгують дьогтем і маззю і з нею волочились по цілій Австрії, а другі взялися до лекшого і кориснішого промислу: вони взяли ворожбитувати і як ворожбити заходили аж на пруський Шлеськ і в глибську Росію. Очевидно, що й на Великдень усіх лосян нема дома, це станеться хіба при кінці світа.

Неменш корисне знати для природознавців, що є місце, де качки не вміють плавати, — а то у Вавці (грибівського повіту). Село це лежить на верху гори, де крім кількох криниць нема глибшої води, в якій качки могли б управлятись у своєму природному мистецтві. Про це село розповідають, також, що колись то вибрали у Вавці бідного війта. Ну, на війта кожний чоловік здатний, аби тільки не був босий; а саме війт у Вавці був бідолаха, що йому не доставало навіть узуття. Щоб цей недостаток, чи пак хибу, в людських очах загладити, справила громада „деревянці“ і віддаючи війтові цей дар, побажала йому: „Бодай-сте, пане війте, так довго війтували, аж тоті деревянці зідрете“. Дарма! війтів чимало поколінь уже перемерло, а деревянці все-таки цілі!...

Ніхто не заперечить, що першою чеснотою у славян узагалі, а в українців зокрема, вважають гостинність. Та тут, у лемків, і це обертають у насміх. Така невдячність за гостинність може кожного огірчити. От, кажуть, що „в Бортнім на кермеш (Кірхмесс, храмовий празник) варять карпелі на сім страв“. Було б славою для бортнян, які до тієї міри славні своїм куховарським мистецтвом, що вміють таку просту городовину, як карпелі (біла бруква), аж на сім способів приправляти (що й французи ледви чи вміють), коли б тут не була зловна насмішка, що в Бортному крім карпелів не знайдеться ніщо краще, чим можна б гідно по-

гостити. Щастя, що Бортне в цьому ділі не стоїть одинцем, бо на кermеш погостять тебе в Бодаках виключно капустою, у Мисцові морквою, а в Розділі грушанкою (виваром із диких грушок).

Оригінальні також місцеві лемківські пословиці. Якщо хтось замість коротшої дороги вибирає довшу, приговорюють: „Гоца — фіка до Милика, а з Милика поза Устє, на Мацину до Зубрика“. З Милика до Зубрика не більше, як двогодинна віддаль, але йдучи поза Устє і на Мацину, то й за два дні не обїхав би. „Цідить слова, як петровський дід пацвори“ — кажуть про того, хто не вміє плавно говорити (Петрова, наше село на Карпатській Україні, на границі грибівського повіту), сьогодні село доволі багате, про жебраків там сьогодні „ні хиру“ (ні чутки); але, як переказують, у часи наполеонських війн село дійшло до крайньої нужди так, що всі пустилися на жебрацький хліб.

Ніде може українська мова не зазнає таких відмін у виговорі, як на Лемківщині; тут мешканці двох сусідніх сіл уже відрізняються виговором. Народний гумор так їх скреслює: Над Попрадом (у селах Зубрик, Жегестів і закарпатських: Межибродє, Заводє і Сулим) говорять твердо: „пишов, побив, — висипав на пид, а там бив кит“; а навпаки в селах, що сусідують із поляками, а саме в Лабовій, Мацієвій і Королевій кажуть надміру м'яко: „Як когути запілі, тато ся збудилі, з постелі всталі, патічку взяли, алілюя заспівалі і на ярмак пошлі“. — В Угрині (сусіднім із Лабовою) замість п виговорюють в: „Боліва го говова, же зерно не повова, бо в зерні бива повова“.

Міг би я ще багато собі пригадати і ще нові зразки гумору лемків прибирати, але боюся надокучити читачам.

В. Нелях (В. Хиляк)

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ШИРІТЬ!

Є Д И Н И Й

ІЛЮСТРОВАННИЙ ДВОДЕННИК

НАШ ПРАПОР

**що виходить у Львові вже 6-ий рік
у понеділок, середу й п'ятницю.**

Передплатники „Нашого Прапора” одержують **щодругий день 8—10 сторін часопису**, в якому мають: **найновіші вісті зі світової політики**, статті з українського життя в краю і закордоном, статті на політичні, господарські і культурні теми, оригінальні дописи заграничних і краєвих кореспондентів, літературні, театральні і спортові вісті, цікаві фейлетони, відділ загадок, оригінальні ілюстрації з краю і з закордону.

Кількістю й якістю інформації заступає „Наш Прапор” щоденну пресу, головню там, де нема щоденної пошти.

ТОЧНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ „НАШОГО ПРАПОРУ” одержують крім того **ЩОМІСЯЦЯ КНИЖКИ В-ва „Українська Бібліотека”**, що в продажі коштують по 95 грошів. Кожна книжка має найменше 128 стор., друкована на білім, добрім папері, в мистецьких, многобарвних обгортках. Також по значно знижених цінах (50—60%) одержують передплатники видання **„АМАТОРСЬКОГО ТЕАТРУ”**.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР й Угорщині: річно згори зл. 18, піврічно зл. 10, квартално зл. 5, місячно зл. 1.80, а в усіх інших краях: річно згори зл. 32, піврічно зл. 16, квартално зл. 8, або їх рівновартість.

АДРЕСА: „НАШ ПРАПОР”, ЛЬВІВ, вул. Руська ч. 18. чек.konto 500277.

Увага! **НОВІ** передплатники, які вплачують піврічну передплату (зл. 10.—), мають право одержати попередні випуски „У. Б.” по 35 гр. за один випуск (замість по 95 гр.). **Належність** треба вислати враз із замовленням.

ЖАДАЙТЕ ОКАЗОВИХ ЧИСЕЛ!

3,84

(1986)

p 1 6344

pn 6344

Єронім Анонім

Лемківська доля.